

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLY VA O‘RTA MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI

NIZOMIY NOMIDAGI TOSHKENT DAVLAT
PEDAGOGIKA UNIVERSITETI

Ma‘rufjon Yo‘ldoshev

O‘ZBEK TILI PRAKTIKUMI

II qism

TOSHKENT – 2006

ANNOTATSIYA

Ushbu qo'llanma o'zbek tili va adabiyoti bakalavr ta'lim yo'nalishida tahsil olayotgan talabalar uchun mo'ljallangan bo'lib, unda talabalarning umumta'lim maktablari, akademik litsey va kasb-hunar kollejlarida ona tili fanidan olgan bilimlarini mustahkamlash hamda "Hozirgi o'zbek adabiy tili" deb ataladigan nazariy kursni o'rganishga tayyorlash maqsad qilib olingan.

Qo'llanma morfologiya bo'limini o'z ichiga olgan. Unda so'zning morfologik tuzilishi, yangi shakl va ma'nolar hosil qilishi bilan bog'liq qonun-qoidalar, so'zlarning mushtarak yoki farqli belgilari asosida turkumlarga ajratilishi, so'z turkumlari tavsifi, so'zlarni turkumlar bo'yicha tahlil qilish kabi masalalar yoritilgan va badiiy asarlardan tanlab olingan mashqlar berilgan. Nazariy ma'lumotlar imkon qadar ixchamlashtirilgan va esda saqlashni osonlashtirish maqsadida turli jadvallarda berishga harakat qilingan.

Taqrizchilar: H.A.Jamolxonov O'zbek tilshunosligi kafedrasini professori,
filologiya fanlari nomzodi

H. Muhiddinova Jahon Tillari universiteti O'zbek tili kafedrasini
mudiri, filologiya fanlari nomzodi, dotsent

Mas'ul muharrir: Q.Sapayev O'zbek tilshunosligi kafedrasini dotsenti,
filologiya fanlari nomzodi

O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligining 2006-yil 18-iyuldagi 166-buyrug'iga asosan 0220 raqamli guvohnoma.

© Nizomiy nomidagi Toshkent Davlat pedagogika universiteti

GRAMMATIKA

Grammatika tilshunoslikning bir qismi bo'lib, u tilning grammatik qurilishini o'rganadi. *Grammatikada* so'zlarning shakliy o'zgarishi, so'z birikmalari hosil qilish usullari, vositalari va gap qurilishi bilan bog'liq qonuniyatlar o'rganiladi.

Lug'at tarkibidagi so'zlar yakka holda fikr ifodalamaydi. Masalan: *To'satdan yomg'ir yog'a boshladi*. Bu gap tarkibidagi so'zlar (to'satdan, yomg'ir, yog'moq, boshlamoq) ma'lum grammatik qonun qoidalar asosida shakllantirilgandan so'ngina fikr ifodalamoqda. Demak *grammatika* so'zlarning shakllanishi, birikishi va ularning fikr anglatish tarzini o'rganadi. Grammatika ikki qismni - *morfologiya* va *sintaksisni* o'z ichiga oladi.

MORFOLOGIYA

Morfologiya (yunoncha *morphe* – «shakl», *logos* – «ta'limot») so'z va uning grammatik xususiyatlari haqidagi ta'limotdir. *Morfologiyada* so'zning morfologik tuzilishi, yangi shakl va ma'nolar hosil qilishi bilan bog'liq qonun-qoidalar o'rganiladi. Morfologiyada so'zlar mushtarak yoki farqli belgilari umumlashtirilgan holda turkumlarga ajratib o'rganiladi. So'z leksikologiyada leksik birlik sifatida, morfologiyada esa grammatik birlik sifatida o'rganiladi.

GRAMMATIK MA'NO VA GRAMMATIK SHAKL

So'zning borliqdagi narsa, belgi harakat va voqea-hodisalar haqidagi tushunchalarni ifodalashi uning *leksik ma'nosi* hisoblanadi. Leksik ma'no so'zning lug'aviy (asosiy, o'zak negiz) qismi orqali anglashiladi. So'zning biror turkumga mansubligini ko'rsatuvchi umumiy kategorial ma'no va so'zning ma'lum bir grammatik shakli ifodalaydigan ma'no *grammatik ma'no* deyiladi. Demak, grammatik ma'no o'z xususiyatiga ko'ra ikki turlidir:

1. Ma'lum bir so'z turkumi uchun umumiy bo'lgan ma'no. Masalan: *yomg'ir, bahor, shirinlik, qush, daraxt* kabi so'zlar uchun mushtarak bo'lgan ma'no predmetlik tushunchasini anglatishidir. Xuddi shu umumiy grammatik ma'no ularning ot turkumiga mansubligini ko'rsatadi.

2. So'zlar asosiy leksik ma'nosidan tashqari qo'shimcha grammatik ma'noni ham ifodalaydi. Masalan: *kitobim, kitobing, kitobi; uyga, uyda, uydan, bordik, yaqinlashyapti* so'zlaridagi egalik, kelishik, zamon, va shaxs-son qo'shimchalari yordamida ifodalanayotgan ma'no ham grammatik ma'no hisoblanadi.

So'zning grammatik ma'nosi uning grammatik shakli orqali reallashadi. Masalan: *kitoblar* so'zidagi aniq bir predmet va uning ko'pligi ma'nosi *-lar* affiksi yordamida, *ishlayapmiz* so'zining grammatik ma'nosi (zamon va shaxs-son) *-yap,-miz* morfologik ko'rsatkichlari vositasida anglashilmoqda.

So'z shakli quyidagicha hosil qilinadi:

1. **Sintetik shakl.** Soʻzning oʻzak-negiziga qoʻshimchalar qoʻshish orqali hosil qilinadi: *kuldi, yigʻlayapti, qalamni, shahardan* kabi.

2. **Analiitik shakl.** Yordamchi soʻzlar ishtirokida hosil qilinadi: *qalam bilan, maktab tomon*. Nutqda sintetik va analitik shakllar aralash holda qoʻllanishi mumkin: soʻzla+*b* ber+*dim*, ona+*m* uchun; koʻr+*ib* tur+*ib*+*man*.

3. **Juft va takroriy shakl.** Bu tipdagi soʻz shakllari ham maʼlum bir grammatik maʼnoni ifodalashga xizmat qiladi.

Juft shakl. Bir turkumga mansub ikki soʻzning juft holda qoʻllanishidan yuzaga keladi. Bir turkumga mansub har qanday soʻzni juft holda qoʻllab boʻlmaydi. Buning uchun ularning maʼno munosabati eʼtiborga olinadi. Soʻzlar juft holda qoʻllanganda umumlashtirish, jamlik maʼnolari oʻrtaga chiqadi: *qishin-yozin (doim), katta-kichik (barcha), mayda-chuyda (arzimas narsalar), aji-buji (tartibsiz), ora-sira (baʼzan)*.

Nutqimizda juft soʻzlar qismlarining oʻrni asosan oʻzgartirilmay qoʻllanadi. *Kalta-kulta, oʻlda-joʻlda, ota-bola*. Baʼzi juft soʻzlar qismlarining oʻrnini almashtirib qoʻllash mumkin: *eson-omon – omon-eson, asta-sekin – sekin-asta*.

Takroriy shakl. Leksik va grammatik jihatdan bir butunlikni tashkil etuvchi, takror holda qoʻllangan soʻz shakli takroriy shakl hisoblanadi: *katta-katta (bitnolar), chopa-chopa (charchamoq), joy-joyiga (oʻtirmoq), tez-tez (gapirmoq)*.

Bir soʻzni ketma-ket qoʻllash bilan takroriy shakl hosil boʻlavermaydi. Takroriy shaklda soʻzning leksik maʼnosidan tashqari maʼlum bir grammatik maʼnolar ifodalanishi lozim.

Masalan: Berganing bir yumurta,
Oʻldirding *turta-turta*. (Maqol)
Berganga - *qoʻsha-qoʻsha*,
Bermaganga *oʻsha-oʻsha*. (Maqol)
Gul – *dasta-dasta*,
Gul – bermagan nokasta. (Maqol)
Ilib-ilib, yoz boʻlar,
Sovib-sovib, qish boʻlar. (Maqol)

Keltirilgan misollardagi *qoʻsha-qoʻsha, dasta-dasta* takroriy shakllari koʻplik maʼnosini, *turta-turta, ilib-ilib, sovib-sovib* harakatning takroriylikini ifodalaydi. Takroriy shaklni *uslubiy takrordan* farqlash kerak. Masalan: - *Iya, iya, biz turganda nega endi siz pol yuvarkansiz, opa?* – *Dod, dod! Omonatimdan ayrildim.* – *Obbo, - dedi Bozorboy uf tortib, - boʻpti, boʻpti, toʻrtta balon berib yuboraman. Qutuldimmi?! (S.Ahmad)*

Uslubiy takror tarkibidagi soʻzlar birgalikda boshqa bir maʼnoni ifodalamaydi, bir butunlikni hosil qilmaydi. Qaytarilayotgan soʻz asosan, taʼkidni kuchaytirish uchun ishlatiladi.

OT SO'Z TURKUMI

Otlarning ma'no va grammatik belgilari

Predmetlik ma'nosini bildiruvchi so'zlar turkumi *ot* deyiladi. Ot son, egalik, kelishik kategoriyalari, turli ma'no va vazifa uchun qo'llanadigan morfologik shakllarga, shuningdek, o'ziga xos so'z yasalish tizimiga ega. Masalan: *ishchilarimizning* so'zida *-chi* — so'z yasovchi, *-lar* — ko'plik, *-imiz* — egalik, *-ning* — kelishik shaklini hosil qiluvchi qo'shimchalardir.

Otlar *kishi nomlarini*: Ahmadjon, Nozimbek, Maftuna, Muslima; *o'rin-joy nomlarini*: Farg'ona, Samarqand, maktab, qishloq; *daraxt va o'simlik nomlarini*: chinor, majnuntol, kashnich; *narsa-buyum nomlarini*: cho'mich, kosa, ko'ylak; *vaqt-fasl nomlarini*: yil, daqiqa, soat, hafta, oy, yoz, kuz, qish, bahor, mart, may; *voqea-hodisa nomlarini*: majlis, dars, to'fon, zilzila; *Yer va osmon jismlari nomini*: tuproq, tog', tosh, quyosh, yulduz. Shuningdek: *sevgi, tinchlik, orzu, yaxshilik, qobiliyat* kabi mavhum tushuncha nomlarini ifodalab keladi.

Ot turkumidagi so'zlar sifat, son, olmosh, fe'l va ravish turkumidagi so'zlar bilan sintaktik munosabatga kirishadi: *shirin olma, uchta qalam, o'sha kitob, maktabda ishlamoq, ko'p odam* kabi.

Ot gapda turli vazifalarda kela oladi, lekin ega vazifasida kelishi uning yetakchi sintaktik belgisidir.

Ot turkumiga mansub so'zlar bosh kelishikda kelganda — *ega* va *kesim*, qaratqich, tushum, jo'nalish, o'rin-payt, chiqish kelishigi qo'shimchalarini olganda *aniqlovchi, izohlovchi, to'ldiruvchi, hol va undalma* bo'lib keladi. Masalan, *Ko'z - qo'rqoq, qo'l - botir (Maqol). Gullarning ichida eng qadrli - atrgul. Azamat teraklarning yaproqlari kumush astarlarini oyga tutib, orom uyqusiga ketishgan (S.Ahmad). Yo'lchi o'z do'sti Qoratoy temirchi bilan hangomalashib o'tirar edi (Oybek). Adabiyot ilmi xuddi yong'oqqa o'xshaydi: sirti qattiq, lekin ichidagi mag'izi shirin (A.Qahhor). Osmonda yulduzlar siyrak qoldi (P.Qodirov). —Bolam, hech kim otasiz o'smabdimi, bo'ying cho'zilib qoldi, endi o'zing ota bo'lasan, mana ko'rasan (S.Ahmad).*

Otlarning ma'no turlari

Otlar ma'no va grammatik xususiyatlariga ko'ra ikki turga bo'linadi: *atoqli* otlar, *turdosh* otlar.

Predmet, voqea-hodisalarga atab qo'yilgan otlar *atoqli otlar* deyiladi. Atoqli otlar bir xildagi predmet yoki voqea-hodisalarning birini ajratib ko'rsatishga xizmat qiladi. Tilimizning lug'at zahirasi atqli otlar ma'lum bir o'rinni egallaydi. Kishilarning ismlari, familiyalari, otasining ismi, tahalluslar, laqablar, planeta va yulduzlarning nomlari, uy hayvonlari va qushlarga atab qo'yilgan nomlar, geografik nomlar, tashkilot va idora nomlari, gazeta va jurnal nomlari atqli otlar sifatida o'rganiladi. Tilshunoslikda atqli otlarni o'rganuvchi soha *onomastika* (yunoncha «nom qo'yish san'ati») deb yuritiladi. Atoqli otlar

faqat birlik shaklda qo'llanadi. Atoqli otlar ko'plik qo'shimchasini olsa, grammatik ko'plikni emas, balki modal ma'nolarni ifodalaydi. Masalan: *Shahardan Saltilarning bir arava bo'lib kelishlari ham Enaxonning shu xil havaslaridan biri edi* (Cho'lpon). Bu gapda – *lar* qo'shimchasi orqali «mushtarak xususiyatga ega kishilar guruhi» (Salti va uning dugonalari) ma'nosi ifodalangan. *Men bu ishni shunday qoldirib ketolmayman ... Shamsiddin, To'raqul, Abdisamatlar qo'shkarmay bilan jar solishadi... bilasanmi?* (Cho'lpon). Bu gapda ko'plik shakli orqali «birgalikda», «birgalashgan holda» ma'nolari ifodalangan. Turdosh otlar yakka predmet, shaxs yoki voqea-hodisaga nom bo'lganda atoqli otga ko'chgan hisoblanadi. Masalan: *lola - o'simlik nomi, turdosh ot; Lola – ism, atoqli ot; gulxan – olov, turdosh ot; «Gulxan» - jurnal nomi, atoqli ot va hokazo.*

1-mashq. Ko'plik shaklida kelgan atoqli otdan anglashilgan ma'nolarni izohlang.

1. Arava Zebilar masjidi oldiga yetganda, Razzoq so'fi bir necha kishi bilan birga, boshqa bir aravada qarshi tomonga o'tib ketdi (Cho'lpon). 2. Balki Qodiriylar, Cho'lponlar, Usmon Nosirlar dilida armon bo'lib ketgan gaplarni aytilish uchun taqdir bu yaxshi kunlarni bizga ravo ko'rgandir (S.Ahmad). 3. G'afur G'ulom, Oybeklar nazari tushgan sendek ijodkor do'stimiz bilan faxrlanamiz (S.Ahmad). 4.-Qizim, bugun mehmonlaringni Sultonxonlamikiga olib chiqasan-a? –deb qolsinmi? (Cho'lpon).

2-mashq. Quyida berilgan atoqli otlarni ma'no xususiyatlariga ko'ra guruhlarga ajratib yozing.

Sirdaryo, Amudaryo, Hind okeani, Tinch okeani, Nurota tog'i, Qo'qon, Orol dengizi, Marg'ilon, Kaspiy dengizi, Toshbuloq, Norin daryosi, Jumanquduq, chirchiq daryosi, Qumbuloq, Sho'rquduq, Qumariq, Jiydaariq, Oy, Gulhovuz, Venera, Toshhovuz, Do'nan, Gulqishloq, G'irko'k, Jarqishloq, Boychibor, Osiyo, Olapar, Afrika, To'rtko'z, Yer, Qaytmas, Nilufar, Baroq, Gulnora, Mosh, Alisher, Malla, Bobur, Jizzax, Qirg'iziston, «Yoshlik», Farg'ona, «Sinfdosh», Tojikiston, «Xalq so'zi», «Sharq yulduzi», «O'zbekiston ovozi».

3-mashq. O'zingiz o'qigan badiiy asardagi atoqli otlarni ma'noviy guruhlarga ajratib yozing va ularning imlosi haqida ma'lumot bering.

4-mashq. «Uzoq o'tmishdan qolgan bebaho meros» mavzusida joy nomlari tarixi bilan bog'liq uy inshosi yozing. Insho yozishda ilmiy adabiyotlardan, etnografik, etimologik, izohli lug'atlardan, shuningdek, buvi va bobolaringizdan eshitgan hikoyalardan unumli foydalaning.

Turdosh ot

Bir turdagi predmet, voqea-hodisalarning umumiy nomini bildiradigan otlar *turdosh otlar* deyiladi: *odam, bug'doy, bayroq, yomg'ir, davlat, meva, tezlik, oqibat* kabi.

Turdosh otlar birlik va ko'plik shakllarda qo'llanadi. Turdosh otlar ifodalagan tushunchaning xususiyatiga ko'ra **aniq va mavhum** otlarga bo'linadi.

Bevosita ko'rish, sanash mumkin bo'lgan jonli va jonsiz predmetlar *aniq otlar* hisoblanadi: *kitob, daftar, eshik, tuproq, olma*. Bunday otlar sanoq sonlar bilan sintaktik aloqaga kirisha oladi: *o'nta kitob, to'rtta olma*. Shuningdek, sub'ektiv baho hamda ko'plik qo'shimchalarini qabul qiladi: *qizaloq, kitoblar*.

Mavhum tushuncha, belgi, xususiyat va holat nomlari *mavhum otlar* deyiladi. Mavhum otlar ko'plik shaklida qo'llanmaydi: *ezgulik, yaxshilik, mehr, muhabbat, baxt, quvonch*. Ko'plik qo'shimchasini qabul qilganda grammatik ko'plikni emas, balki modal ma'nolarni ifodalagan bo'ladi: *Ovozlari qulog'im ostida jaranglab turibdi* (S.Ahmad). *Quvonchlarim yaproq misol to'kildi* (F.Azimova).

Turdosh otlar birlik shaklida predmetlarning jamini yoki yakka predmetlarni ifodalaydi. Shunga ko'ra yakka va jamlovchi otlarga ajratiladi.

Yakka otlar bir turdagi predmetlardan birini ajratib ifodalaydi: *gul, choynak, piyola*.

Jamlovchi otlar esa birlik shaklida bo'lsa ham, mazmunan ko'plikni bildiradigan otlardir: *aholi, omma, olomon, xalq, qo'shin*.

5-mashq. Berilgan matndagi ot so'z turkumiga mansub so'zlarni ajratib, ularni ma'noviy xususiyatlariga ko'ra guruhlashtirib yozing.

Namuna: O'simlik nomlari: rayhon, binafsha, yalpiz...

Geografik nomlar: So'qoq, Xuroson, Urgut...

Qulog'imga mungli nola chalindi:
Bobomning, buvimning yoshligi o'tgan, -
Turkiston tuprog'i, endi alvido!
Ko'zimdan yosh to'kar, dilni qon etar
Ona – Yurt firog'i! Endi alvido!

Olamni larzaga keltirgan bu mungli nola sekin-asta uzoqlashib borar edi. Yana o'shanday qayg'uli ovoz eshitildi. Shayx o'sha tomonga o'girildi. Sirdaryo bo'ylab yuqoriga ko'chib ketayotganlarning qorasi ko'rindi. Qayoqqa? Jung'orlar tarafgami? Xitoygami? Buxorogami? Yo Hindiston, Afg'on ellarigami? Shayx ich-ichidan yig'lab xudoga nola qilyaptimi yoki o'sha mungli ovozga o'zicha jo'r bo'lyaptimi, bilib bo'lmadi, harqalay, lablari qimirlardi, burushgan yuzidagi ajinlar goh yozilib, goh yig'iladi. Nursiz ko'zlari tagida shabnamday tomchi yaltiraydi.

- Ishqilib, tushim bo'lsin-da, tushim, -deb pichirlagan shayxning bu gapi yonida turgan chopariga ham ta'sir qildi. Ot ham, o'zi ham yiqildi. Shayx ham chidolmadi. Shamol yiqitgan terakday, oq bo'z otining ustiga gup etib quladi (T.Qaipbergenov).

6-mashq. Berilgan matndan ot so'z turkumiga mansub so'zlarni ajrating. Ularni namunadagidek tahlil qiling.

Namuna: Kitoblar - ot; o'quv quroli; turdosh ot; aniq ot; nima? so'rog'iga javob bo'ladi; sanaladigan ot ko'plik shaklida kelgan.

Bog'da bahor hukmron edi...

Siz, umringizda biron marta bog'da yashab, bahor kirib kelishini kuzatganmisiz?

Boshda tuni bilan tongda eriyotgan qor tomchilarining dilga xush yoqadigan tovushi taraladi. Hali bahor uzoq-anhorning suvi kam, yer - sovuq, maysalar - yer ostida, o't - o'lanlar o'smaydi, gullar ochilmaydi.

So'ngra yer bug'lanib, bog'da qushlar paydo bo'ladi, anhor suvi loyqalanib, ko'paya boshlaydi-yu dastlab daraxtlar soyasi tushmagan yalangliklarda maysalar uchun yer teshib, yashillanadi. Teraklar barg chiqarib, mayin shabada esganda qush tilidek barglar shodasi titray boshlaganini eshitasanu «Mana, bahor ham kelibdi», -deb o'ylaysan. Tevarakka sinchiklab qaray boshlaysan: momaqaymoqlar sap-sariq gul ochibdi, olchalar gullabdi. Anhor bo'yida yalpizlar unibdi. «E voh, deysan shunda, - umr o'tayapti, umr!» (X.Davron)

Topshiriq: Berilgan matnga nom qo'ying. Nega shunday nomlaganingizni o'rtoqlaringizga izohlab bering.

7-mashq. O'zingiz o'qigan badiiy asarlardan mavhum otlarga misollar toping va ularni ma'noviy guruhlariga ajratib yozing.

Namuna: Diniy tushuncha otlari: ummat, farz... Kasb-hunar otlari: o'qituvchilik, noshirlik... His-tuyg'u otlari: qo'rquv, jasorat, sevgi...

8-mashq. Berilgan misollar asosida otlarning son, egalik va kelishik kategoriyalarini tushuntiring.

1. Zehningni kengaytirma, chuqurlashtir, toki nur taratuvchi oynaning olov nuqtasiga o'xshab aqlingning butun harorati va butun shuuri ham bir nuqtaga jam bo'lsin (K.Gelvesiy). 2. Kim o'z yurtini sevmasa, u hech nimani seva olmaydi (J.Bayron). 3. Faqat o'zi uchun yashash insonlikni suiste'mol qilishdir (V.Shekspir). 4. Eng razil, ayni paytda eng oddiy va azaliy ko'rnamaklik – bu farzandlarning ota-onani qadrlamasligidir (L.Vovenarg). 5. Insonning bittagina zolimi bor ,u ham bo'lsa jaholatdir (V.Gyugo). 6. Jaholatning uch turi mavjud: umuman hech nima bilmaslik, hamma bilgan narsalarini juda yomon bilish, lozim bo'lmagan narsalarni bilish (Sh.Dyuklo). 7. Do'stingga tushgan xavf meni ham tahlikaga solmas ekan, bu chinakam do'stlik emas (D.Dido).

9-mashq. Bu mashqni guruhlariga bo'linib, musobaqa tarzida bajarishga harakat qiling. Berilgan so'zlarni to'liq tahlil qiling. Shuningdek, og'zaki savol – javob orqali o'z bilimingizni sinab ko'ring.

Tahlil namunasi: varrak - ot, nima?, predmet, taqlidiy so'z+ak, sintetik shakl affiksasiya usulida yasalgan sodda yasama ot.

Uyqu, ozodlik, olomon, o'rmon, qand-qurs, ota-ona, kuch-qudrat, ombor-ombor, etak-etak, sadarayhon, isitma, yog'in, yig'in, kesatiq, tezlik, bekinmashoq, ichkilik, sinov, qurshov, yog'ingarchilik, bilaguzuk, karvonboshi, ayiqtavon, dunyoqarash, gulxayri, gultojixo'roz, adi-badi, qiy-chuv, ur-yiqit, bordi-keldi.

10-mashq. Berilgan misollardagi ajratib ko'rsatilgan so'zlarning sintaktik xususiyatlarini tushuntiring.

1. *Nazokat* O'tkirming muomalasidan xursand (Uyg'un). 2. *Daryolarim* g'azabdan notinch (J.Jabborov). 3. *Insonparvarligingizdan* benihoya mamnunman (S.Jamol). 4. Bu *Vatan* barchamiz uchun muqaddas. 5. Odam *temirdan* qattiq, guldand nozik (Maqol). 6. *Til- yurakning kaliti* (Maqol). 7. *Ona bilan bola- gul bilan lola* (Maqol). 8. Mening *ismim - Muslima, familiyam Yo'ldosheva*. 9. *Anorsoy - o'tmishning* tilsiz *guvohi*. Daxshatli janglar *maydoni*, ko'chmanchi sahroyi *qabilalarning makoni*. 10. Mahallaning hokimi - *ellikboshi* (Oybek). 11. *Vatanimiz - onamiz, mehnat - baxt durdonamiz* (Q.Muhammadiy). 12. *Kamtarlik* kishining *bezagi* (Maqol). 13. *Otam - shifokor, onam - o'qituvchi*.

14. *Yurak*, sensan mennig *sozim*,

Tilimni nayga jo'r etting.

Ko'zimga *oyni* berkitding,

Yurak, sensan ishqibozim. (U.Nosir).

Otlarda son kategoriyasi

Otlar nutqda birlik va ko'plik shakllarida ishlatiladi. O'zbek tilida otning birlik shaklini ifodalovchi maxsus qo'shimcha yo'q. Ko'plik qo'shimchasisiz holatdagi ot grammatik jihatdan birlik sonda hisoblanadi: *sochiq, soat, on, nabira, munchoq, avlod, aholi*.

Otning ko'plik shakli esa *-lar* qo'shimchasi orqali ifodalanadi va predmetning birdan ortiq ekanligini bildiradi. *-lar* qo'shimchasi quyidagi holatlarda qo'llanganda grammatik ko'plikni emas, balki turli modal ma'nolarni ifodalashga xizmat qiladi:

1. Atoqli otlarga qo'shilganda;
2. Mavhum otlarga qo'shilganda;
3. Inson tanasidagi asli bir dona bo'lgan predmetlar bildirgan so'zlarga qo'shilganda;
4. Donalab sanalmaydigan otlarga qo'shilganda;
5. Vaqt ma'nosidagi otlarga qo'shilganda;
6. Juft predmetni anglatgan otlarga qo'shilganda;
7. Aniq va mavhum otlarga qo'shilib, hurmat, izzat ma'nosi ifodalanganda.

Otlarda egalik kategoriyasi

Predmetning uch shaxsdan biriga taalluqli ekanligini anglatuvchi shakllar **egalik kategoriyasi** deyiladi.

Egalik kategoriyasi quyidagi qo'shimchalar bilan ifodalanadi:

Shaxslar	Birlikda		Ko'plikda	
	Unlidan so'ng	Undoshdan so'ng	Unlidan so'ng	Undoshdan so'ng
I	- m	-im	-miz	-imiz
II	- ng	-ing	-ngiz	-ingiz
III	- si	-i	-si	-i

Egalik qo'shimchalari, odatda, ko'plik qo'shimchasidan keyin qo'shiladi: *uy+lar+im, o'yinchoq+lar+ing, rasm+lar+i.*

Egalik qo'shimchalari imlosi:

1. Ikkinchi bo'g'inda *i, u* tor unlisi qatnashadigan ayrim ikki bo'g'inli otlarda egalik qo'shimchasi (birlik shaklida) qo'shilganida ikkinchi bo'g'indagi tor unli talaffuz qilinmaydi va yozilmaydi: *og'iz+im—og'zim, burun+ing—burning, qorin+i—qorni, o'g'il+i—o'g'li, o'rin+ing—o'rning.*

Esda tuting: Bu qoidani *o—i, o'—i, u—u, i—i* tarzida shakllangan ikki bo'g'inli so'zlarning barchasiga qo'llab bo'lmaydi. Masalan: *odil, bo'g'in, kukun, chivin, o'jiz* kabi.

2. Manba, tole kabi unli bilan bitgan otlarga egalik qo'shimchasining *-im, -ing, -i* shakli qo'shiladi: *manbai, toleim* kabi.

3. Oxiri *k* yoki *q* undoshi bilan tugagan *tabrik, kerak, yong'ok, qayliq* kabi otlarga egalik qo'shimchasi qo'shilganda so'z oxiridagi *k* undoshi *g* undoshiga, *q* undoshi *g'* undoshiga aylanadi va tabrigi, keragi, yong'og'i, qaylig'i tarzida yoziladi.

Esda tuting. *nutq, zavq, ufq* kabi bir bo'g'inli otlarga, shuningdek, *idrok, ishtiyiq* kabi ko'p bo'g'inli so'zlarga egalik qo'shimchasi qo'shilsa o'zakda o'zgarish yuz bermaydi.

11- **mashq.** Berilgan so'zlarga egalik qo'shimchalarini qo'shing va ular ishtirokida gaplar tuzing.

Orzu, kitob, do'stlik, qovoq, belbog', botqoq, shavq, sog'lik, boylik, munchoq, sochiq, kamtarlik, bo'g'iz, qatiq, qaymoq, quloq, baliq, buzoq, yurak, o'simlik, qo'shiq, huquq.

Otlarda kelishik kategoriyasi

Ot yoki otlashgan soʻzning boshqa bir soʻzga tobeligini ifodalaydigan grammatik shakllar sistemasi *kelishik kategoriyasi* deyiladi. Otlarning kelishik qoʻshimchalarini olib oʻzgarishi *turlanish* deyiladi, kelishik qoʻshimchalari esa turlovchi qoʻshimchalar hisoblanadi. Oʻzbek tilida 6 ta kelishik mavjud boʻlib, ularning nomi, qoʻshimchalari va soʻroqlari quyidagi jadvalda berilgan:

№	Kelishiklar nomi	Qoʻshimchasi	Soʻroqlari	Kelishik shaklidagi otlar
1	Bosh kelishik	-	kim? nima? qayer?	Oybek, kitob, xayol, universitet
2	Qaratqich	-ning	kimning? nimaning? qayering?	Oybekning, kitobning, xayolning, universitetning
3	Tushum kelishigi	-ni	kimni? nimani? nimani? qayerni?	Oybekni, kitobni, xayolni, universitetni
4	Joʻnalish kelishigi	-ga (-ka, -qa)	kimga? nimaga? nimani? qayerga?	Oybekka, kitobga, xayolga, universitetga
5	Oʻrin-payt kelishigi	-da	kimda? nimada? nimada? qayerda?	Oybekda, kitobda, xayolda, universitetda
6	Chiqish kelishigi	-dan	kimdan? nimadan? qayerdan?	Oybekdan, kitobdan, xayoldan, universitetdan

Otning sintaktik vazifasi uning qaysi kelishik qoʻshimchasini olib kelishiga qarab belgilanadi. Masalan, bosh kelishikdagi soʻz gapda ega, kesim, undalma, vazifasida, qaratqich kelishigidagi otlar qaratqichli aniqlovchi vazifasida keladi.

Bosh kelishik

Bosh kelishikdagi soʻz *kim? nima? qayer?* soʻroqlaridan biriga javob boʻladi. Bu kelishikni ifodalaydigan maxsus qoʻshimcha yoʻq. Bosh kelishik shaklidagi ot gapda ega, kesim, izohlovchi, sifatlovchi, undalma va atov gap vazifasida keladi.

12-mashq. Bosh kelishikdagi otlarning gapdagi vazifasini aniqlang.

1. Yomgʻir tomchilay boshlagandi (N.Normatov). 2. Raxshona bekatga mendan oldin borib, kutib turgan ekan (E.Aʼzam). 3. Samarqand koʻhna Sharq madaniyatining bebaho gavharidir. 4. Oʻrmonjon mening tutingan oʻgʻlim-ku (A.Qahhor). 5. Mashrabning oti nega – Mashrab? (E.Aʼzam). 6. – U bekatning nomi – «Xatolik», amaki!

13-mashq. Bosh kelishikdagi otlarning qanday soʻzlar bilan bogʻlanayotganligi va sintaktik xususiyatini aniqlang.

1. Turg'unboy munkib-munkib choy ho'pladi. 2. Kelin tushadigan yasatug'li uy huvillab qoldi. 3. Go'rkov kelib qo'ltig'idan ko'tarmaganda hali-beri o'midan turmasdi. 4. Yer tagida ilon qimirlasa biladigan Robiya bo'lgan voqeani o'sha kechasiyoq eshitadi. 5. Shaharning pastqam mahallalarida xufiya «iskalat»lari bo'lardi. 6. U qilgan to'ylar hali-hali og'izlarda doston. 7. Qamoq lagerlarida umrini o'tkazayotgan mahbuslar uyini, bola-chaqalarini sog'inib mushuk boqishardi. 8. Ko'mir ortilgan vagonchalarni tortish shular zimmasiga tushdi. 9. Shirimbetov tunov kuni qo'lga kishan solingan, soqchidan tepki yegan mahbus edi. 10. Qo'shtegirmon bilan viloyat markazining oralig'i atigi o'n to'rt kilometr, hozir yo'lga chiqsa, o'n besh minutga qolmay yetib keladi (S.Ahmad).

Qaratqich kelishigi

Biror predmetning shu kelishikdagi otdan anglashilgan predmetga qarashlilikini anglatadi. Qaratqich kelishigining morfologik ko'rsatkichi *-ning* bo'lib, she'riyatda *-n* yoki *-im* shaklida ham qo'llanadi: *Birovning ko'nglini chog' qilishning eng yaxshi usuli - uning so'zlariga quloq tutish* (J.Louell). *Bu quyosh o'lkasin otashin sasi, O'zbek diyoringin saratoni* bu (A.Oripov). Yerda qolgan, o, tanim manim, O'zbekiston, Vatanim manim! (A.Oripov)

Jonli nutqda esa tushum kelishigi qo'shimchasiga omonim bo'lib keladi:

- *Siz kimni zurriyotini bozorga olib chiqqanligingizni bilyapsizmi? Kimsan, Mirzaboyni zurriyoti!* (T. Murod)

Bunday holatni *-n* shaklida ham kuzatish mumkin:

Har bolam ufurgan nafasini atri

She'rimning eng yetuk, eng yaxshi satri (G'.G'ulom)

Umid uzgil, deding, oshiq, muhabbat rishtasin uzgum,

Uzurman, deb azob etding, azobing ichra men borman (A.Oripov)

Qaratqich kelishigi qo'shimchasi men, sen olmoshlariga *-ing* shaklida qo'shiladi: *men+ing, sen+ing*.

Qaratqich kelishigi qo'llanishiga ko'ra belgili yoki belgisiz bo'ladi. *Belgili qaratqich kelishigi* -ning bilan shakllanadi va real qarashlilikni ifodalaydi: *Usta Mahkamning kichik qizi Inobat mahmadonagina chiqqan* (S.Ahmad). *Qo'rquvdan Nilufarning ko'zlari pir-pir ucha boshladi* (U.Nazarov).

Qaratqich kelishigi qo'shimchasi tushirilgan bo'lsa, *belgisiz qaratqich* hisoblanadi: *Xotiralar iskanjasida lom-mim demay, «xotirjamlik»ni ijro etmoqdaman* (Yo.Akram). *Urush azoblari xotiraga aylanmaydi, aksincha har kuni davom etaveradi* (Q.Norqobil).

Belgisiz qaratqich kelishigidagi otlar o'zidan keyingi ot bilan zich bog'langan bo'ladi va ular orasiga boshqa so'z kiritib bo'lmaydi. Bunday bog'lanishda qarashlilikdan ko'ra aloqadorlik ma'nosi ustun bo'ladi.

14-mashq. Gaplarni o'qing. Qaratqich kelishigidagi otlarni topib, qanday hollarda belgili va qanday hollarda belgisiz kelishini tushuntiring.

1.–Kechalari osmonga boqasanu men yashaydigan, mening kulgim yangrayotgan yulduzlarning barchasi jilmayib kulayotgandek tuyuladi. Ha, sening kula biladigan yulduzlaring bo'ladi (S.Ekzyuperi). 2.Yamasang yangi bo'lur, yangining tengi bo'lur (Maqol). 3.Yerga engashganning qomati oliftaning bo'yidan balandroq (B.Franklin).

4. Shamollar ichida men ham bir shamol,
Chechaklar atridan men ham sarmastman.

Lekin sen ruhimning mangu xayoli,

O, yurtim shamoli, yurtim shâmoli (A.Oripov).

5. Hayron boqur bu manim ahvolima har kim,

Men ersam o'zgarlar ahvoliga hayron, yozajakman (A.Oripov).

Tushum kelishigi

Tushum kelishigidagi ot ish-harakatni o'z ustiga olgan predmetni anglatadi. Bu kelishikdagi ot kimni? nimani? so'roqlaridan biriga javob bo'ladi. Tushum kelishigi *-ni* qo'shimchasi bilan shakllanib, o'timli fe'lga bog'lanadi. Gapda vositasiz to'ldiruvchi bo'lib keladi: *Hayotni sevasanmi? Unda vaqtini bekorga o'tkazma* (B.Franklin).

She'riy nutqda tushum kelishigining *-n, -in* shakllari ham uchraydi.

Har yonda go'zlik yoymish daftarin. (A.Oripov)

Gar muhabbatning hayotda

Turfa xil bozori bor,

Oshiq ahlin lek muhabbatga

yetishmagay zori bor. (A.Oripov)

Jo'nalish kelishigi

Jo'nalish kelishigidagi otdan anglashilgan ish-harakatning kimga, nimaga tegishlilikini, ish-harakatning bajarilish o'mini, vaqtini, sababini hamda ish-harakatning bajarilishida vosita ekanligini anglatadi. Kimga?, nimaga?, qaerga? so'roqlaridan biriga javob bo'ladi. Jo'nalish kelishigi *-ga* qo'shimchasi bilan hosil qilinadi. Mazkur qo'shimcha k yoki g tovushi bilan tugagan otlarga qo'shilganda *-ka, q* yoki *g'* tovushi bilan tugagan otlarga qo'shilganda *-qa* tarzida aytiladi va yoziladi.

Jo'nalish kelishigidagi ot kimga? yoki nimaga? so'rog'iga javob bo'lganda, gapda vositali to'ldiruvchi: qaerga? so'rog'iga javob bo'lganda, o'rin holi; qachon? yoki qachonga? so'rog'iga javob bo'lganda payt holi vazifasida keladi.

O‘rin – payt kelishigi

O‘rin – payt kelishigidagi ot ish-harakatning bajarilish o‘rnini, vaqtini, bajarilish holatini ifodalaydi. **–da** qo‘shimchasi yordamida hosil qilinadi. Kimda?, nimada?, qaerda?, qachon?, qay holatda? kabi so‘roqlardan biriga javob bo‘ladi. Gapda to‘ldiruvchi, hol, kesim vazifalarida keladi.

Chiqish kelishigi

Chiqish kelishigidagi ot ish-harakatning chiqish o‘rnini, vaqtini, sababini bildiradi. Chiqish kelishigi **–dan** qo‘shimchasi bilan hosil qilinadi. Kimdan?, nimadan?, qaerdan?, qachondan? so‘roqlaridan biriga javob bo‘ladi va gapda to‘ldiruvchi, hol vazifalarida keladi.

15-mashq. Matnni o‘qing. Otlarni aniqlab, qaysi so‘roqqa javob bo‘lishi, kelishigi va gapdagi vazifasini ayting.

Tog‘ bag‘ridagi huv o‘sha bulut bulut emas, chinor. Darvoqe, tog‘ning o‘zi ham, qishloq ham uning nomi bilan: chinortog‘, chinorqishloq deb ataladi. Bizning Ochil buva shu yerda tug‘ilgan. Men gapni to‘g‘ri shu kishidan boshlamoqchi edimu, lekin bu joylarda chinorsiz hech narsani tushuntirib bo‘lmaydi. Hatto guzar, undagi katta, gavjum choyxona haqida gap ketganda ham «chinorda chaqchaqlashib keldik», «chinorga borib bir osh qilaylik», deyishadi. Butun qishloq shu chinorning soyasiga joylashgan. Ochil buva bugun chinor bilan xayrlashmoqda. Butunlay emas, albatta. Vaqtincha. U safar oldidan har gal shunday qiladi, tirik odam bilan xayrlashganday uzoq tikilib, pichirlashib xayrlashadi (A.Muxtor).

16-mashq. Gaplarni o‘qing. Qaratqich va tushum kelishigidagi otlarni o‘zi bog‘langan so‘z bilan birga ko‘chiring.

1.Umida hozir qo‘lga tushishdan ham ko‘ra, yana Bergerning basharasini ko‘rishdan qo‘rqar edi. 2.Berger shlyapasini tizzasiga qo‘ndirib, oltin uzuk taqqan uzun qo‘llarini qayoqqa qo‘yishni bilmagandek, o‘ng‘aysizgina o‘tirdi. 3.Uning gapini yigitlar eshitmadilar, ammo kapitanning vaqti chog‘ligi ko‘rinib turardi. 4. Endi bu odamning qo‘pol so‘roq qilishlari g‘ashiga tegmay qo‘ygan edi. 5. Sumbulning har bargidan tiniq buloq suvi tomib turadi. 6.G‘orning og‘ziga yaqinlashganingizda siz avvalo quyosh nuri va buloq suvi zarralaridan paydo bo‘lgan ajoyib naykamalakni ko‘rasiz, keyin ko‘zingiz sal ko‘nikkach, bosh ustingizda qora soch tolalaridagi milliard-milliard yiltiroq bargchalarda ko‘z yoshiday mo‘lt-mo‘lt etib turgan tomchilarni, ularning oyoq ostingizdagi oydin buloqqa yomg‘irdek tomishini ko‘rasiz, tomchilarning ajoyib sirli, kumush tovushini eshitasiz, bag‘ringizga rohatbaxsh salqin kelib uriladi. 7.Jahonning sakkizinchi mo‘‘jizasi bino bo‘ldimi, yo‘qmi – roviylar bilmaydilar. 8. Bu dargoh baayni jahannam, falak gumbazini oh-nola tutuni tutgan, qiyomat qoyimning xuddi o‘zi edi. 9. Shohning imosi bilan uning oyog‘i ostiga bir tovoq oltin to‘kdilar. 10. Navolarning dardli avji dillarni tilkalar, odamlar esa bu jarohatdan lazzat topib o‘zligini unutar edi (A.Muxtor).

17-mashq. Gaplarni o'qing. Jo'nalish, o'rin-payt va chiqish kelishigidagi otlarni o'zi bog'langan so'z bilan ko'chiring. Ularning imlosi va gapdagi vazifasini tushuntiring.

1.O'h-ho', bunaqa sigir bozorda falon pul bo'lsa kerak. 2.Ergashvoy to'nini yelkasiga tashlab ayvonga chiqdi. 3. Ergashvoyning peshonasi tirishdi. Bir so'z demay, yotoqqa kirib ketdi. 4.Avvallari oilasi jam, tinch paytlarda Turg'unboy jiyani Nasibjondan xabar olib turardi. 5. Ko'chada, do'xtirxonada lunjini bog'lab olganlarning son-sanog'i yo'q. 6. Har gal shunaqa yig'in oldidan Normatvoy atrofiga odam to'plab, latifa aytib kuldirar, ba'zi kichik rahbarlarning yurishini qilib ko'rsatardi. 7. To tushlikkacha to'rt-besh qog'oz yozib olmasa keyin ishlab bo'lmasdi. 8. Tongga yaqin xo'rozimiz cho'zib-cho'zib qichqirdi. 9. Urgutda adir tepasidagi Navro'z bayrami o'tkaziladigan yalanglikka chiqadigan tik so'qmoq yonboshida bir qabr bor. 10. Ot pastda, quyoshsiz, oysiz, yulduzsiz makonda mung to'la ko'zlarini yumganicha qora taqdirini poyoniga yetkazish uchun zimistonda qoldi (S.Ahmad).

18-mashq. Gaplarni o'qing. Nuqtalar o'rniga kelishik qo'shimchalaridan mosini qo'ying. Ularning imlosini tushuntiring.

1. –Dezorganizatorlik...(-ga, -ka, -qa) o'zlari bosh-qosh bo'ptilar shekilli, o'rtoq Shomurodov? –dedi labi burilib. 2. Keyin ikki chet... (-ta, -da) qolgan «yoriq»...(-ga,-ka,-qa) beton quyiladi. 3. Ha, oldinroqda ikkita yigit turgan ekan-da. O'l, mov mushuk... (-ga,-ka,-qa) o'xshamay! 4. Qog'oz paketga tepchib chiqqan yog'...(-ga,-ka,-qa) ko'zim tushishi bilan yana o'qchidim. 5.Aprel...(-ni,-ning) o'rtalariga borib xuddi nok...(-ga,-ka,-qa) o'xshab to'p-to'p bo'lib gullaydi. 6. Hammasi orqaroq...(-ga,-ka,-qa) o'tirish...(-ga,-ka,-qa) harakat qiladi. 7.Oyim kosalar...(-ning, -dan) birini siltab oldi-da, zarda bilan sochiq...(-ga,-ka,-qa) artib, sharaq etib xontaxtaga qo'ydi. 8.Muzaffar, ko'zlari hayrat...(-tan,-dan) olaygancha beixtiyor chap yuzi...(-ni, -ning) kafti bilan bekildi. 9.O'zimni to'shak...(-ga, -ka, -qa) tashlashim bilan yana tepamga keldi. 10. Etakdagi uy...(-ni, -ning) romi o'rniga omonat terib qo'yilgan xom g'ishtlari hovliga otilib, parokanda sochilib yotar, bostirma eshigi...(-da, -dan) arqon...(-ni,-ning) uzib chiqqan ikkala qo'chqor hovlida tipirchilab, u burchak...(-da, -dan) bu burchak... (-ga, -ka, -qa) jonsarak yugurar edi (O'. Hoshimov).

Otlarning yasalishi

Ot turkumiga mansub so'zlar, asosan, morfologik va sintaktik usul bilan yasaladi. Morfologik usulda so'zning negiziga maxsus yasovchi qo'shimchalar qo'shish orqali ot hosil qilish tushuniladi. Sintaktik usulda esa bir necha so'z ishtirokida ot hosil qilish nazarda tutiladi.

Ot yasovchi qo'shimchalar ot, sifat, son, olmosh, fe'l turkumidagi so'zlardan ot yasashga xizmat qiladi. Masalan: *kursdosh (otdan), chopiq (fe'ldan), qiziqchi (sifadan), birlik (sondan), o'zlik (olmoshdan)*.

Morfologik usul bilan yasalgan otlar ma'no xususiyatiga ko'ra quyidagilarni o'z ichiga oladi: 1.Shaxs va kasb - hunar otlarini yasovchi

qo'shimchalar. 2.Narsa, qurol, o'lchov birligi otlarini yasovchi qo'shimchalar. 3. O'rin –joy oti yasovchi qo'shimchalar. 4. Mavhum ot yasovchi qo'shimchalar.

1. Shaxs va kasb - hunar otlarini yasovchi qo'shimchalar, asosan, otga qo'shiladi va yangi ma'noli ot hosil qiladi. Bularga quyidagilar kiradi:

-chi. Bu qo'shimcha barcha so'z turkumlariga va boshqa tillardan kirgan so'zlariga qo'shib, quyidagi ma'nolarni ifodalovchi otlar yasaydi: a) biror kasb bilan shug'ullanuvchi shaxs otlari: *sotuvchi, o'qituvchi, haydovchi, tarbiyachi*; b) biror fe'l-atvor, xususiyat bilan bog'liq otlar: *qiziqchi, og'machi, a'lochi, lofchi ayg'oqchi*.

-dosh. Bu qo'shimcha negiz anglatgan shaxs yoki predmet bilan yashash, ishlash, o'qish o'rni va davri birga bo'lgan (*yurtdosh, ovuldosh, kursdosh, tengdosh, zamondosh*); ish harakati, xususiyati va holati umumiy bo'lgan (*ko'makdosh, safdosh, sirdosh, yostiqdosh, ohangdosh, suhbatdosh*); dunyoqarash va qarindoshlik jihatidan yaqinlik ma'nosini ifodalaydigan (*fikrdosh, maslakdosh, jondosh, qondosh, qarindosh*) shaxs otlarini yasaydi. Shuningdek, bu qo'shimcha yordamida ilmiy atamalar ham hosil qilinadi: *sifatdosh, ravishdosh, undosh, uyadosh, shakldosh, urg'udosh*. Bu qo'shimcha bilan shakllangan ayrim so'zlar **ham**– old qo'shimchasi orqali hosil qilingan otlarga sinonim bo'ladi. *Kasbdosh/hamkasb, suhbatdosh/hamsuhbat, qishloqdosh/hamqishloq*.

-kash. «Shug'ullanuvchi», «tortuvchi» ma'nosidagi ot hosil qilishda ishlatiladi. Masalan: *aravakash, paxsakash, suratkash, tuyakash*.

-bon. Biror narsaga qarab turuvchi, qo'riqlovchi shaxsni bildiruvchi ot yasashda ishlatiladi. Masalan: *darvozabon, bog'bon, saroybon*.

-boz. «Shug'ullanuvchi» ma'nosidagi ot hosil qilishda ishlatiladi: *dorboz, kaptarboz, maxxaraboz*. Bu qo'shimcha, ko'pincha, -voz tarzida talaffuz qilinadi, lekin -boz yoziladi.

-paz. Asosan, ovqat nomlariga qo'shib, negiz anglatgan taomni pishirish, tayyorlash bilan shug'ullanuvchi shaxsni – kasb egasini bildiradi: *kabobpaz, somsapaz, oshpaz, mantipaz*.

-dor. Otlarga qo'shib shu so'z orqali fodalangan predmetga egalik yoki predmetning o'shanga xos, taalluqli ekanligini bildiruvchi ot yasaydi: *quldor, chorvador, amaldor, mansabdor*.

-shunos. Negiz anglatgan soha bilan shug'ullanuvchi shaxs oti hosil qilishda ishlatiladi: *tilshunos, adabiyotshunos, sharqshunos, tuproqshunos, huquqshunos*.

-soz. Negizdan anglashilgan predmetni yasash va tuzatish bilan shug'ullanuvchi shaxs oti hosil qilishda ishlatiladi: *soatsoz, kemasoz, aravaso, mashinasoz*.

-do'z. Negizda ifodalangan predmetdan tikuvchi, hunarmand ma'nosidagi ot yasaydi: *do'ppido'z, etikdo'z, mo'ynado'z, zardo'z, chopondo'z, maxsido'z*.

-xon. Negizdan anglashilgan predmetni o'qish bilan shug'ullanuvchi shaxs oti hosil qilishda ishlatiladi: *kitabxon, gazetxon, jurnalxon.*

-gar, -kar, -kor. Negiz anglatgan predmet bilan shug'ullanuvchi muayyan kasb-hunarni, faoliyatni puxta egallagan ma'nolaridagi shaxs otlarni hosil qilishda ishlatiladi: *zargar, kimyogar, miskar, firibgar, tadbirkor, binokor, sholikor, san'atkor, ijodkor.*

-furus. Negiz anglatgan predmetni sotish bilan shug'ullanuvchi ma'nosidagi shaxs oti yasaydi: *mevafurus, qandfurus, qovunfurus, pistafurus.*

II. Narsa, qurol, o'lchov birligi otlarini yasovchi qo'shimchalar, asosan, ot va fe'lga qo'shilib mehnat qurollari, o'lchov birliklari, muayyan harakat, holat nomi, natijasi yoki bajaruvchi ma'nolaridagi otlarni hosil qilishda ishlatiladi. Ularga quyidagilar kiradi:

-k (-ik), -ak, -q (-iq, -uq), -oq. Mehnat quroli otini yasaydi: elak, kurak; muayyan harakat holat nomini yasaydi: *chaqirig, buyruq, so'roq;* muayyan harakat natijasi nomini yasaydi: *tilak, yutuq, ko'rik, o'toq, bezak;* harakat bajaruvchi predmetlar nomini yasaydi: *pirpirak, bizbizak, guldirak.*

-gi (-ki), -qi (-g'i, -g'u). Bu qo'shimchalar fe'l negizlariga qo'shilib narsa qurol oti va mavhum otlar yasashda ishlatiladi: *supurgi, chalg'i, cholg'u, suzgi, yoqilg'i; kulgi, turtki, sezgi.* Shuningdek, bu qo'shimcha yordamida *tepsi, kuydirgi* kabi kasallik otlari ham yasalgan.

-m (-im, -um). Bu qo'shimcha fe'llarga qo'shilib, asosan, quyidagi ma'nolarni ifodalovchi otlarni hosil qilishda ishlatiladi: narsa-buyum oti: *kiyim;* harakat-holat nomi: *aldam, chidam;* natija nomi: *to'plam, bitim, bosim, tizim, tuzum;* o'lchov birligi nomi: *tishlam, to'g'ram, ho'plam, damlam, cho'qim.*

-gich (-kich, -qich, -g'ich). Bu qo'shimcha ham narsa-buyum va qurol otlarini yasashda ishlatiladi: *suzgich, ko'targich, savag'ich, qirg'ich, tutqich.*

-ma. Fe'l negiziga qo'shiladi va quyidagi ma'nolarda qo'llanadi: Narsa-buyum nomi: *tugma, gazlama, qo'lyozma;* ovqat nomlarini: *qaynatma, qatlama, dimlama, suzma, qovurma, qiyma;* natija nomini: *yo'qlama, yuklama;* o'rin-joy nomini: *bostirma, tortma.* Bu qo'shimcha yordamida ayrim atamalar hosil qilingan: *terlama, bo'g'ma, to'qima, tenglama, ayirma.*

-indi: *yuvindi, chiqindi, yig'indi.*

-qin, (-g'in, -qun): *to'sqin, toshqin, qirg'in, uchqun.*

-don. Negiz anglatgan predmetni saqlash va qo'yish uchun ishlatiladigan narsalar nomini yasaydi: *siyohdon, tuzdon, qalamdon, kuldon.*

III. O'rin-joy oti yasovchi qo'shimchalar asosan, otga qo'shiladi va negizdan anglashiladigan predmet mavjud bo'lgan, ekiladigan, yashaydigan o'rin-joy nomlarini hosil qiladi:

-zor. *Olmazor, paxtazor, lolazor.*

-loq. *Toshloq, o'tloq, qumloq.*

-iston. O'zbekiston, Turkiston, Pokiston.

-goh. Oromgoh, sayilgoh, o'yingoh.

-xona. Yotoqxona, oshxona, choyxona.

IV. Mavhum ot yasovchi qo'shimchalar turli turkumdagi negizlarga qo'shilib, mavhum ma'noli ot yasaydi:

-lik(-liq). Sifatlarga qo'shilib belgi, xususiyat ifodalovchi ot yasaydi: *mardlik, go'zallik, yaxshilik, eskilik, tozalik*; otlarga qo'shilib, holat ifodalovchi mavhum ot yasaydi: *yigitlik, dushmanlik*; kasb-hunar bilan bog'liq mavhum ot yasaydi: *binokorlik, tuproqshunoslik, manbashunoslik, zargarlik, pichoqchilik*; ravishga qo'shilib, harakatning mavhum miqdorini: *tezlik, ko'plik*; songa qo'shilib, uning mavhum miqdorini: *o'nlik, beshlik* bildiruvchi otlar yasaydi. Ba'zan aniq narsa otini yasaydi: *shirinlik, darslik, kundalik, o'simlik*. Geografik nomlarga qo'shilganda, shaxsning o'sha yerga tegishli ekanligi, u yerlik ekanligi anglashiladi: *toshkentlik, farg'onalik*.

-liq. Turli so'z turkumlaridan mavhum ot yasaydi: *ayriliq, borliq, otlig, boshliq, oqliq, bo'shliq*. Otlarga qo'shilib o'sha otdan anglashilgan predmetning o'rni, joy nomi shuningdek, idish ma'nosini bildiradi: *Olmaliq, Bo'stonliq, tuzliq*.

-chilik(-chi+lik) murakkab qo'shimcha. Ot, sifat, ravish yoki modal so'zlardan kasb-hunar va holat bildiruvchi mavhum otlar yasaydi: *soddachilik, qudachilik, oilachilik, oshnachilik, xursandchilik, xafachilik, qo'shnichilik, qassobchilik, ozchilik, ko'pchilik, yo'qchilik*.

-garchilik (-gar+chi+lik) murakkab qo'shimcha. Holat yoki kasb-hunar bilan bog'liq mavhum otlarni hosil qiladi: *ovoragarchilik, serobgarchilik, loygarchilik, yog'ingarchilik, odamgarchilik*.

-ch (-inch). Fe'l negizlarga qo'shilib, holat oti, mavhum tushuncha, belgi oti hosil qiladi: *sevinch, ishonch, o'tinch, quvonch, qo'rqinch*.

-sh (-ish). Fe'l negizlarga qo'shilib, harakat oti yasaydi: *o'qish, yig'ilish, qilish*.

Sintaktik usul bilan ot yasash. Ikki yoki undan ortiq so'zlarning o'zaro birikishi natijasida yasalgan otlar **sintaktik usul bilan yasalgan ot** hisoblanadi. Bunday usulda qo'shma, murakkab va juft otlar yasaladi.

Ma'no va grammatik jihatdan tobelanish asosida birikib, bir urg'u bilan aytiladigan va yozuvda qismlari qo'shib yoziladigan yangi ma'noli ot **qo'shma ot** hisoblanadi. Qo'shma ot tarkib jihatidan quyidagicha bo'lishi mumkin:

Ot+ot: *qo'lqop, belbog', toshko'mir, sifat+ot: oqsoqol, oqqush, qizilo'ngach; son+ot: uchburchak, to'rtburchak, Beshariq; ot+fe'l: o'rinbosar, kungaboqar, otboqar.*

Murakkab otlarning qismlari alohida urg'u bilan aytiladi, shu sababli yozuvda ajratib yoziladi. Biroq bitta so'roqqa javob bo'ladi va yaxlit holda gap bo'lagi bo'lib keladi: *Oliy Majlis, so'z boshi, mahalla qo'mitasi*.

Juft ot. Ikki soʻzning oʻzaro grammatik jihatdan teng bogʻlanishidan tuzilgan ot juft ot deyiladi. Juft ot qismlari bir turkumga mansub boʻladi va alohida urgʻu bilan aytiladi. Ular chiziqcha bilan yoziladi. Qoʻshimcha hamma vaqt ikkinchi qismga qoʻshiladi: *aka-ukang, qozon-tovoqni, ota-onamiz* kabi.

Otlarning tuzilishiga koʻra turlari

Otlar tuzilishiga koʻra sodda, qoʻshma, murakkab, juft va qisqartma holda qoʻllanuvchi shakllarga ega.

Sodda otlar (tub va yasama) bir oʻzak morfemadan tuzilgan boʻladi: *kitob, pichoq, soatsoz, ishchi*.

Qoʻshma otlar bir urgʻu bilan aytiladigan birdan ortiq soʻz shaklining qoʻshilishidan hosil boʻladi: *qoʻlqop, gultojixoʻroz*.

Murakkab otlar alohida urgʻu bilan aytiladigan ikki yoki undan ortiq soʻzdan iborat boʻladi: *Oliy Majlis, Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti* kabi.

Juft otlar ikkita otning teng bogʻlanishidan hosil boʻladi: *ota-ona, qozon-tovoq*.

Qisqartma otlar qoʻshma va murakkab ot qismlarining qisqartirilgan holda qoʻllanishidan hosil boʻladi: *TDPU, FarDU* kabi.

Qisqartma ot soʻzlarni qisqartirib aytish va yozish, vaqt hamda oʻrinni iqtisod qilish maqsadi bilan oʻylab topilgan.

Oʻzbek tilida qisqartmalarning quyidagi koʻrinishlari mavjud:

1. **Harfiy qisqartmalar:** *TTZ (Toshkent traktor zavodi), TDPU (Toshkent davlat pedagogika universiteti), BMT (Birlashgan Millatlar tashkiloti)* kabi.

2. Boʻgʻinga teng qismlardan tuzilgan **aralash qisqartmalar:** *FarDU (Fargʻona davlat universiteti), OʻzMU (Oʻzbekiston Milliy universiteti), Oʻz tibbiyot, Oʻz texnika, Oʻz ekspomarkaz, Oʻz davstandart*.

Bunday qisqartmalarni ayrim matnlarda ishlatiladigan **shartli qisqartmalardan** farqlash kerak. Masalan: *A.Navoiy (Alisher Navoiy), A.Qod. «Oʻt. k.» (Abdulla Qodiriy «Oʻtgan kunlar»), O. (Oybek), v.b (va boshqalar)* kabi. Bunda harf yoki boʻgʻindan soʻng nuqta qoʻyiladi, demak, ajratiladi, shunga koʻra bunday qisqartma yaxlitligicha soʻz darajasiga koʻtarila olmaydi.

Otlarni tahlil qilish tartibi

1. Qaysi soʻz roʻqqa javob boʻlishi.
2. Maʼno turi.
3. Yasalish va tuzilishiga koʻra turi.
4. Gapdagi vazifasi.

Namuna: *Men oʻsha insondan koʻp yaxshilik koʻrdim.*

1. Nima?
2. Mavhum ot.

3. Sifat + ot yasovchi qo'shimcha (-lik), sodda, yasama ot.
4. Gapda to'ldiruvchi vazifasida kelgan.

SIFAT SO'Z TURKUMI

Predmetlarning belgi-xususiyati (rangi, hajmi, shakli, mazasi, xarakteri, holati, vazni, hidi, o'rin yoki vaqtga munosabati)ni ifodalaydigan so'zlar turkumi *sifat* deyiladi. Sifatlar ot yoki fe'lga bog'lanib *qanday?*, *qanaqa?*, *qaysi?*, *qachongi?* so'roqlaridan biriga javob bo'ladi: *yashil qalam, mitti yulduz, kunbotar tomon, kuzgi tufli, afsonaviy qush, tajang odam, yaxshi o'qimoq, chiroyli yozmoq*.

Sifatlar gapda *aniqlovchi, kesim, hol* bo'lib keladi: Uning *moviy* ko'zlari onasi- Safurani eslatib turardi (F.Azimova). Non *aziz*, uning ushug'i ham aziz (Maqol). *Chaqmoq* telpagini qiyshiq qo'ndirib olgan (O'.Hoshimov).

Sifatlar otlashganda ko'plik, egalik, kelishik qo'shimchalarini qabul qiladi va otning so'roqlariga javob bo'ladi, ot kabi sintaktik vazifalarni bajaradi. Masalan, *ega: Egri ozadi, to'g'ri o'zadi* (Maqol); *to'ldiruvchi: Vafosizda hayo yo'q, hayosizda vafu yo'q* (Maqol); *qaratqich aniqlovchi: Yaxshining so'zi - qaymoq, yomonning so'zi - to'qmoq* (Maqol).

19-mashq. Berilgan matndagi sifatlarni ma'noviy guruhlariga ajratib yozing.

Namuna: Maza - ta'm bildiruvchi sifatlari: shirin, nordon...

Shakl ko'rinishni bildiruvchi sifatlari: novcha, gavdali...

1. Halinchakka,

chakan ko'ylak yarashar

Kelinchakka,

chakan ko'ylak yengiga

Tut qoqaylik...

Bir – ikki bayt o'tgandan keyin Zebining tiniq, g'uborsiz, jonon piyoladek jaranglab chiqadigan, chiroyli va o'tkir ovozi qo'shildi. (Cho'lpon). 2. Mana o'sha sariq qamishzor ichida yurgan «yo'lbars»lardan biri parcha nonga zor, beholi bemador qadam tashlab, sarnigun, yo'l yoqasida yiqildi. (Mirmuhsin). 3. Barcha jonzod bolaligida shirin va suyganchik bo'ladi, echki bolasini oling, katta bo'lgach biri- shumshuk taka, bo'ri bolasi- bo'ri, ular ota bobolari qilgan ishni qiladurlar. (Mirmuhsin). 4. Tor ko'chada qo'shnimizning eski, shaloq eshigi oldida mening chol bobom - uzun soqolli, yirik jussali, kar quloq mo'ysafid bilan nimalar to'g'risidadir ezmalanib so'zlashadi (Oybek). 5. Bobom oriq kichkina gavdasini devorga suyab cho'qqaygan, hassasini tizzalarining orasiga qadagan. O'tog'i esa qo'pol, eski, sag'ri kovush kiygan, uzun oyoqlarini cho'zib, oftobga yag'rinini tutgan holda, yerga yonboshlab o'tiribdi (Oybek). 6. Siyrak o'tkinchilar albatta, qo'l qovushtirib «assalomu alaykum», - deb o'tadilar (Oybek). 7. Bo'yi pastroq odamlar baland bo'ylilarga havas bilan qarar emish (Shukrullo). 8. Mashinaning oynalariga

tushgan ertalabki quyoshning nurlari bugun ham kunning issiq bo'lishidan darak berib turardi (Shukrullo). 9.Ovchi odam bog'bonlik qilib daromad topishdan ko'ra ko'proq qanday qilib bo'lsa ham o'z ovchiligi orqali kattaroq o'lja tushirish, uning bo'ladigan joylari haqida bosh qotirgani ma'qul (Shukrullo). 10.Bugun kutilmaganda shahristonlik xavaskor shoirlar bilan uchrashib qoldik (Shukrullo). 11.Yangi yaraqlagan quticha ustiga kattakon bir kamay o'rnatilgan (Oybek). 12. Muhabbatning saroyi keng ekan, yo'lni yo'qotdim-ku, Asrlik tosh yanglig' bu xatarlik yo'lda qotdim-ku. Karashma dengizin ko'rdim, na nozlik to'lqini bordir, Halokat bo'lg'usin bilmay, qulochni katta ochdim-ku (Cho'lpon). 13.Qoraqosh, ko'krakdor, xushbichim bu yigit Dildorning ham hushini o'g'irlagan edi (S.Ahmad). 14.Yer hali yaxshi qurimagan, devorlarning kungay etaklari sergib qolgan bo'lsa ham, o'radagi arava izi pilchillab yotar, bultur kallaklangan tollarning silliq novdalari hushtak yasasa bo'ladigan darajada sarg'imtil rangga kirib suv yig'ib qolgan (O'.Hoshimov).

20-mashq. She'rni o'qing. Sifatlarni aniqlab, ma'nosi va gapdagi vazifasini ayting.

Mittilarga ulkan ko'rinar olam,

Ulkanlar nazdida mittidir dunyo.

Deydilar, Gulliver degan bir odam

Ayon ko'rgan emish ularni go'yo.

Atrofin ulkanlar qurshagani choq,

Gulliver zarradir, u- yo'q, u- o'lgan

Mitti odamchalar qoshida biroq

Gulliver buyukdir, Gulliver – ulkan! (A. Oripov)

21-mashq. Berilgan gaplarni yozing. Otlashgan siflatlar ostiga chizing va ularning gapdagi vazifasini izohlang.

1.Saxiyning ehsoniga baxilning boshi og'rir (Maqol). 2.Axir inson bolasi baliq emaski, zo'ravoni ojizini yutib, hayot kechirsa! (Shuhrat) 3.Yaxshigayam, yomongayam birdek yaxshi ko'rinishga urinadigan odam eng xavfli odamdir (O'.Hoshimov). 4.Odamlar «bozor munosabati»ni baliqdan o'rgangan. Kattasi kichigini yeyaveradi (O'.Hoshimov). 5.Hech kimga hasad qilma. Hasadgo'y hech nimaga erisholmaydi (O'.Hoshimov). 6.Baxilning bog'i ko'karmas (Maqol). 7. Yalqov bilan anqov – dushman uchun ov (Maqol). 8.Aqlli o'z fikrini o'zgartiradi, axmoq hech qachon (maqol). 9.Aqlli o'zini ayblar, aqlsiz - do'stini (Maqol). 10 Baxil baxilni ko'rganda saxiyiligi tutadi (Maqol).

Asliy va nisbiy siflatlar

Siflatlar ma'no xususiyatiga ko'ra ikki xil bo'ladi: a) asliy siflatlar; v) nisbiy siflatlar.

Predmet belgisini bevosita ifodalaydigan, belgini darajalab ko'rsata oladigan, *-roq* qo'shimchasini erkin qabul qiladigan sifatlar *asliy sifatlar* deyiladi: *shirin qovun - shirinroq qovun - eng shirin qovun; katta baliq - kattaroq baliq - juda katta baliq.*

Predmet belgisini o'rin yoki paytga nisbatlab, boshqa predmetga o'xshatish orqali ifodalaydigan, -roq qo'shimchasini qabul qilmaydigan sifatlar *nisbiy sifatlar* deyiladi: Nisbiy sifatlar *-li, -iy (-viy), -simon, -lik, -gi (-ki, qi), -dagi* qo'shimchalari yordamida hosil qilinadi: *mevali daraxt, tibbiy ma'lumotnoma, zamonaviy libos, sharsimon jism, marg'ilonlik savdogar, yozgi yumush, qishki kiyim, tashqi hovli, uydagi gap.*

Nisbiy sifatlar belgini darajalab ko'rsatmaydi. Faqat *-li* qo'shimchasi bilan hosil qilingan nisbiy sifatlarda darajalab ko'rsatish xususiyati mavjud: *kuchli - kuchliroq - juda kuchli, aqli - aqlliroq - juda aqli.*

Asliy sifatlarda belgining kuchaytirma va ozaytirma shakllari bor: *yashil - yam-yashil, sariq - sap-sariq, qizil - qizg'ish, qora-qoramtir.* Nisbiy sifatlarda bunday xususiyat yo'q.

Asliy sifatlarda modal ma'no ifodalanadi: *yoshgina, ziyrakkina, do'mboqqina.* Nisbiy sifatlarda bunday xususiyat yo'q. Faqat *-li* qo'shimchasi bilan hosil qilingan nisbiy sifatlardagina modal ma'nolarni ifodalash imkoniyati mavjud: *aqlligina, chiroyligina* kabi.

Asliy sifatlar fe'lga bog'lana oladi: *Qiyshiq o'tirsang ham, to'g'ri gapir* (Maqol). Nisbiy sifatlar fe'lga birika olmaydi. Faqat *-iy* bilan hosil qilingan nisbiy sifatlar juda kam miqdordagi fe'llar bilan (masalan: zamonaviy kiyinmoq) birikishi mumkin.

22-mashq. Berilgan gaplarni o'qing. Sifatlarni topib, o'zi bog'langan so'z bilan birga ko'chiring.

1.Kelinchakning kichkina, qop-qora va o'ynoqi ko'zlari keng ochilib, qo'shni xotinning og'ziga tikilgan edi (Cho'lpon). 2.Jayxun bo'ylaridagi bu bepoyon sarg'ish qamishzorlarga boqqan kishi uning ichida qancha yo'lbars, jayronlar yurganini ko'rmaydilar. 3.Bahor chog'lari tomlarda tizza bo'yi bo'lib o'sgan barra o'tlar orasidagi chuchmomalardan tortib, lalaqizg'aldoqlar ichiga kirib qolgan lolaqo'ng'izlaru, tip-tiniq osmon ostida bodroq-bodroq bo'lib gullab yotgan o'riklar hammasi esimda (Shukrullo). 4.Daraxtlarning bunday fusunkor gullari, ko'm-ko'k mayin yaproqlari ruhlarni ko'taradi, zavqlarni chayqaydi (Oybek). 5. Qodir ko'k eshikni asta qoqdi. Qiz yana bidirladi: - Ichkarilik, qoqavering! Qodir qattiqroq qoqdi. Ichkaridan ayol kishining «labbay» degan tovushi keldi (Shuhrat). 6.Jannatning shaharga kelishidan eng katta umidi nomi ketgan doktorda edi. Kimga maslahat solsa shu doktorning nomini aytdi (Shuhrat).

23-mashq. Berilgan gaplarni o'qing. Sifatlarni topib, ma'nosi va gapdagi vazifasini ayting. Sifatlarda modal ma'noning ifodalanishini tushuntiring.

1. Bobom kichkina, zax, qorong'i hujrasida o'tiribdi. Omonatgina, eshigi kichkina sovuq hujra (Oybek). 2. O'zidan uncha uzoq bo'lmagan baland yantoq ostida kattagina bir chipor ilon cho'l sichqonini tishlab turardi (Mirmuhsin). 3. Jannat muyulishdan burilishi bilan kichikkina ariqchaga duch keldi (Shuhrat). 4. U nima qilishini bilmay, yana dovdirab guzarga kelib qoldi. Keksa qayrag'och tagidagi ko'rimsizgina bufetga kirdi (S.Ahmad). 5. Zebixon bu pachoqqina, ko'rimsizgina, kamgap bolaning ichida shuncha gap borligini bilmagan edi (S.Ahmad). 6. Chetroqda ko'rinishi bo'sh-bayovgina, xunukkina, ko'ziga oq tushgan kalta soqol bir kishi o'tirgan edi (Oybek). 7. Ey, siz mening g'aribgina kulbalarim, Sizni tashlab samolarga ketolmayman. (I.Mirzo).

24-mashq. O'zingiz o'qigan badiiy asarlardan asliy sifatning kuchaytirma va ozaytirma shakllari qatnashgan 10 tadan gap yozing.

Sifat darajalari

Bir predmetdagi belgini boshqa predmetdagi xuddi shunday belgiga nisbatlab farqlash hodisasi *sifat darajalari* deyiladi.

Sifatlarda uch xil daraja mavjud: *oddiy daraja, qiyosiy daraja, orttirma daraja.*

Oddiy daraja sifatleri bir predmetgagina xos belgini ifodalaydi. Ular belgini boshqa belgiga qiyoslamagan holda anglatadi. Oddiy daraja sifatlarida hech qanday qo'shimcha yoki yordamchi so'z bo'lmaydi. Masalan, *katta hovli, chaqqon qiz, yashil durracha, qirmizi olma.*

Qiyosiy darajada bir predmetning belgisi boshqa predmetdagi xuddi shunday belgiga qiyoslanadi.

Qiyosiy daraja *-roq* qo'shimchasi bilan hosil qilinadi. Bu qo'shimcha belgining ortiq yoki kamligini ko'rsatadi.

Masalan: Belgining ortiqligi: Alining kitobi Valining kitobidan *qiziqroq.* Oltin kumushdan *og'irroq.* Belgining kamligi: Bu xona avvalgisidan ham *kichikroq.*

Orttirma daraja shakli yordamchi so'zlar vositasida hosil qilinadi va belgining me'yordan ortiqligini ifodalaydi. Orttirma daraja ma'nosini ifodalovchi yordamchi so'zlarga quyidagilar kiradi: *eng, juda, g'oyat, g'oyatda, bag'oyat, o'ta, benihoyat, nihoyat, nihoyatda* kabilar.

25-mashq. Berilgan so'zlarga daraja shakli ko'rsatkichlarini qo'yib ko'chiring. Ular ishtirokida gaplar tuzing.

Namuna: yaxshi-yaxshiroq-eng yaxshi.

Bu yil akam «Eng yaxshi talaba» tanlovining g'olibi bo'ldi.

qiziq, qisqa, teran, ixcham, durust, yapaloq, yassi, ziyrak, qo'rqqoq, kuchli, chiroyli, og'ir, afzal, kulgili, go'zal, bahaybat, sariq, aziz, ulug', baland, xira, nafis, nam, g'amgin, xafa, tund, sho'x, quvnoq.

26-mashq. O'zingiz o'qigan asarlardan sifat daraja shakllari ishtirok etgan 10 ta gap yozing. Ularning ma'no xususiyatlarini tushuntiring.

Sifatlarning yasalishi

Sifatlar *morfologik* va *sintaktik* usulda yasaladi. *Morfologik usulda* soʻz oʻzak, negiziga maxsus qoʻshimchalar qoʻshish orqali sifat yasaladi. Oʻzbek tilida sifatlar quyidagi qoʻshimchalar yordamida hosil qilinadi:

-li. Ot, sifatdosh va ravishdoshlarga qoʻshilib, nisbiy sifat hosil qiladi: *aqli* bola, *qiziqarli* kitob, *yeyishi* somsa.

-siz. Otlarga qoʻshiladi va undan anglashilgan maʼnoning mavjud emasligini ifodalovchi sifatlar hosil qiladi: *tuzsiz* taom, *suvsiz* quduq.

-chan. Ot, harakat nomi va ravishdoshlarga qoʻshilib, negiz anglatgan maʼnoning ortiqqligini ifodalovchi sifatlar hosil qiladi: *talabchan* rahbar, *ishchan* kayfiyat.

-chil. Otlarga qoʻshilib, belgining ortiqqligini anglatuvchi sifatlar hosil qiladi: *izchil* gʻoya, *dardchil* odam.

-aki. Ot va sifatlarga qoʻshiladi hamda belgining soxtaligini ifodalaydi: *zoʻrma*-zoʻ*raki* bajarish, *ogʻzaki* bayon qilish, *qalbaki* hujjat.

-agʻon. Feʼlga qoʻshilib, belgining ortiqqligini ifodalaydigan sifatlar yasaydi: *bilagʻon* bola, *tepagʻon* ot.

-ma. Feʼlga qoʻshilib, harakat natijasini ifodalovchi sifatlar hosil qiladi: *qovurma* lagʻmon, *uydirma* gap.

-k, -q, -ik, -uk, -uq, -oq, -ak. Feʼlga qoʻshilib, harakat natijasini ifodalovchi sifatlar hosil qiladi: *teshik*, *iliq*, *suzuk*, *yumuq*, *qoʻrqoq*, *boʻlak*.

-qoq, -gʻoq. Feʼlga qoʻshilib, belgining ortiqqligini ifodalaydi: *botqoq*, *toygʻoq*.

-choq, -chak, -chiq. Feʼlga qoʻshilib, belgining ortiqqligini ifodalovchi sifatlar yasaydi: *maqtanchoq*, *kuyunchak*, *sirpanchiq*.

-gʻin, -gʻun, -qin. Feʼlga qoʻshilib, holat maʼnosini ifodalovchi sifatlar yasaydi: *qizgʻin*, *tuygʻun*, *joʻshqin*.

-qir, -qur, -gʻir, -gʻur, -kir, -gir. Feʼlga qoʻshilib belgining ortiqqligini ifodalovchi sifatlar yasaydi: *topqir*, *uchqur*, *olgʻir*, *boʻlmagʻur*, *oʻtkir*, *sezgir*.

-dek, -day. Otga qoʻshilib, oʻxshatish maʼnosini ifodalovchi sifat yasaydi: *kundek*, *oyday*, *togʻday*.

-mand. Otga qoʻshilib, belgining ortiqqligini ifodalovchi sifat yasaydi: *davlatmand*, *ixlosmand*.

-simon. Otga qoʻshilib, oʻxshashlik maʼnosini ifodalovchi sifatlar yasaydi: *tuxumsimon*, *odamsimon*, *sharsimon*.

Sifatning oʻziga xos xususiyatlaridan yana biri, oʻzakdan oldin kelib, yangi maʼnoli sifat hosil qiladigan qoʻshimchalarga egaligidir. Ular quyidagilar: *ser-*, *be-*, *ba-*, *no-*.

ser- Otga qoʻshilib, ortqlik maʼnosini ifodalovchi sifatlar hosil qiladi: *serunum*, *serfarzand*.

be- Otga qoʻshilib, mavjud emaslik maʼnosini ifodalovchi sifatlar hosil qiladi: *bexabar*, *besabr*.

ba- Otga qoʻshilib, belgining ortiqqligini ifodalovchi sifat yasaydi: *badavlat*, *basavlat*.

no-. Otga yoki sifatga qo‘shilib, negiz anglatgan belgiga ega emaslik ma‘nosini ifodalovchi sifatlar hosil qiladi: *noinsof, notinch*.

Sintaktik usul bilan qo‘shma, murakkab va juft sifatlar yasaladi.

Qo‘shma sifatlar birdan ortiq so‘z yoki so‘z shakllaridan tarkib topib, bir urg‘u bilan aytiladi va bir belgini ifodalaydi. Qo‘shma sifat qismlari yozuvda qo‘shib yoziladi: *orombaxsh, rahmdil, tinchliksevar, tezoqar, ertapishar*.

Murakkab sifatlar bitta murakkab belgini ifodalaydigan, alohida urg‘u bilan aytiladigan, birdan ortiq so‘z yoki so‘z shakllarining birikuvidan hosil bo‘ladi. Murakkab sifat qismlari ajratib yoziladi: *qo‘li ochiq, ko‘zga yaqin, so‘zga chechan*.

Ayrim murakkab sifat qismlari orasidagi munosabat o‘ta zich bo‘lmaganligi uchun, ularning o‘rmini almashtirib qo‘llash mumkin bo‘ladi: *oq ko‘ngil- ko‘ngli oq, sochi uzun-uzun sochli, ko‘ngli tor-tor ko‘ngilli*.

Juft sifatlar bir umumiy belgi ifodalovchi ikki sifatning teng bog‘lanishidan hosil bo‘ladi: *ochiq-sochiq, qing‘ir-qiyshiq, uzun-qisqa, yaxshi – yomon, kattayu kichik, sog‘u salomat*.

Sifatlarining tuzilishiga ko‘ra turlari

Sifatlar tuzilishiga ko‘ra sodda, qo‘shma, murakkab, juft va takror holda qo‘llanuvchi shakllarga ega.

Sodda sifatlar bir o‘zak morfemadan tuzilgan bo‘ladi: *go‘zal, xunuk, sariq, yashil*.

Qo‘shma sifatlar bir urg‘u bilan aytiladigan ikki so‘z shaklining qo‘shilishidan hosil bo‘ladi: *ertapishar, sheryurak*.

Murakkab sifatlar alohida urg‘u bilan aytiladigan, bitta murakkab belgini ifodalovchi ikki so‘zning birikishidan hosil bo‘ladi: *to‘q qizil, o‘tkir zehni*.

Juft va takror sifatlar bir umumiy belgi ifodalovchi ikki sifatning teng bog‘lanishidan hosil bo‘ladi: *oq-qora, uzuq-yuluq, kattayu kichik, pastu baland; uzun-uzun, og‘ir-og‘ir, chuqur-chuqur*.

Sifatni tahlil qilish tartibi

1. Ma‘no turi.
2. Darajasi: oddiy, qiyosiy, ortirma.
3. Tuzilishiga ko‘ra turi: sodda, qo‘shma, murakkab, juft, takror.
4. Yasama sifatning yasali usuli.
5. Qaysi so‘z bilan bog‘lanishi.
6. Gapdagi vazifasi.

Masalan, Salima darslarini *chala-chulpa* tayyorlagan edi.

Chala-chulpa—sifat, belgining me‘yordan kamligi ma‘nosini ifodalaydi, oddiy daraja, juft, chala-chulpa tayyorlamoq, gapda hol vazifasida kelgan.

27-mashq. Gaplarni o‘qing. Sifatlarni topib, to‘liq tahlil qilishga harakat qiling.

1. Kuz. Daraxtlarning mo‘rt bo‘lib qolgan tillarang yaproqlari sal shamol bilan duv to‘kiladi (Shuhrat). 2. Bu uyga o‘ttiz-qirq chamaliq qizlar yig‘ilganlar,

yig'ilishdan maqsad: qizlar o'zlarining eng latif, eng go'zal bir a'zolarini bu kun xotinliq olamiga uzatmoqchidirlar (A.Qodiriy). 3.Men esa Munavvarni eslayveraman. Hayrat bilan tikilib turgan ko'zlarini, katta-katta, qop-qora ko'zlarini... (O'.Hoshimov). 4. Yoshliq ko'zlar ariq bo'yig'a tushib, nozik oyoqlar ariq bo'yi tomong'a harakatlandilar (A.Qodiriy). 5. O'tindan boshqaga yaramas gohi, Mevali daraxtning mevasiz shoxi (A.Jomiy). 6. Uyiga qaytib o'g'ilchasining behisob savollariga javob berayotganida ham, ovqatlanayotganida ham, yotganida ham muammolarning chigal kalavasi uni holi qo'ymadi (T.Malik).

28-mashq. O'zingiz o'qigan badiiy asardan qo'shma va murakkab sifatlar ishtirok etgan gaplarni topib, yozing. Sifatlarning yasalish usulini tushuntiring.

29-mashq. Sifatlarni tuzilishiga ko'ra guruhlashtirib berilgan jadvalni to'ldiring. Imloviy xatolarini to'g'rilang.

Sodda	qo'shma	murakkab	juft va takror

hamdard, pinhoni, beozor, qiyiq ko'z, bug'doyrang, cho'qqisoqol, babbaravar, g'adirbudur, usta buzaron, sofdil, ser fahm, tinchlik-sevar, xushfe'l, qopqora, yumyumaloq, xastadil, quralayko'zli, davlat-mand, be-farosat, nopok, huzurbaxsh.

30-mashq. Matni o'qing. Sifatlarni topib, o'zi bog'langan so'z bilan birga ko'chirib yozing. Sifatlarning ma'nosi, yasalish usuli va tuzilishiga ko'ra turini ayting. Ostiga chizilgan so'zlarning sinonimini toping va izohlang.

Saroyning to'rida boshqalarg'a qarag'anda ko'rkamrak bir hujra, anovi hujralarga kiygiz to'shlagani holda bu hujrada qip-qizil gilam, ularda bo'z ko'rpalar ko'rilgan bo'lsa, munda ipak va adras ko'rpalar, narigilarda qora chirog' sasig'anda, bu hujrada sham' yonadir, o'zga hujralarda yengil tabi'atlik, serchaqchaq kishilar bo'lg'anida bu hujraning egasi boshqacha yaratilishda.

Og'ir tabi'atlik, ulug' g'avdalik, ko'rkam va oq yuzlik, kelishgan, qora ko'zlik, mutanosib qora qoshliq va endigina murti sabz urgan bir yigit. Bas, bu hujra bino va jihoz yog'idan, ham ega jihatidan diqqatni o'ziga jalb etarli edi. Qandog'dir bir xayol ichida o'turg'uchi bu yigit Toshkandning mashhur a'yonlaridan bo'lg'an Yusufbek hojining o'g'li – Otabek.

Saroy darbozasidan ikki kishi kelib kiringach, ulardan biravi darboza yonidagi kimdandir so'radi:

-Otabek shu saroyga tushkanmi?

Bizga tanish hujra ko'rsatilishi bilan ular shu tomonga qarab yurdilar. Bu ikki kishining bittasi gavdaga kichik, yuzga to'la, ozroqqina soqol-murtlik, yigirma besh yoshlar chamaliq bir yigit bo'lib, Marg'ilonning boylaridan Ziyo shohichi deganning Rahmat otliq o'g'lidir, ikkinchisi: uzun bo'ylik, qora cho'tir yuzlik, chag'ir ko'zlik, cho'qqi soqol, o'ttuz besh yoshlarda bo'lg'an ko'rimsiz bir kishi edi (A.Qodiriy).

SON SO'Z TURKUMI

Predmetning sonini miqdorini va joylashish tartibini bildirgan so'zlar turkumi son deyiladi. Sonlar *qancha? necha? nechanchi?* so'roqlaridan biriga javob bo'ladi.

Hozirgi o'zbek tilida 22 ta tub son bor: *bir, ikki, uch, to'rt, besh, olti, yetti, sakkiz, to'qqiz, o'n, yigirma, o'ttiz, qirq, ellik, oltmish, yetmish, sakson, to'qson, yuz, ming, million, milliard*. Qolgan sonlar esa shu sonlar asosida hosil qilinadi. Masalan: *o'n olti, yigirma besh, yetti yuz o'tiz, ikki ming to'rt* kabi.

Sonlar harf bilan ham, raqam bilan ham yoziladi: *sakson, to'qson, yuz; 80, 90, 100*.

Raqamning ikki xilidan foydalaniladi.

1. *Arab raqami*. Asosan, hisob ishlarida, kun yilni ko'rsatishda ishlatiladi: *14+16=30, 21 mart, 2004 yil* kabi.

2. *Rim raqami* esa ko'proq asr, oy, hukumat anjumanlari, ilmiy tadqiqotlarda bob va fasllarni belgilashda ishlatiladi: *XXI asr,*

10. XI. 2004, XX chaqiriq, IX sessiya, I bob, IY fasl, I kurs kabi.

Sonlar otga bog'langanda *sifatlovchi*, fe'lga bog'lanib kelsa *hol* vazifasini bajaradi: *To'qqizinchi* qavat, *Ilmsiz bir* yashar, *ilmli ming* yashar.

Sonlar otlashganda, kelishik, egalik qo'shimchalarini oladi va gapda ot bajargan vazifalarda keladi. Masalan, ega: *Biri* mamnun bo'lsa, *ikkinchisi* kuyaveradi (T.Malik); kesim: *Ikki* karra *ikki* – *to'rt*; to'ldiruvchi: *Bo'tqa* sendaqadan *o'tmasini* sixga terib qo'yadi (T.Malik); qaratqich aniqlovchi: *O'ning yarmi* – besh.

Conga xos morfologik xususiyatlardan biri so'z yasash tizimining yo'qligi bilan belgilanadi. Boshqa turkumdagi so'zlardan son hosil qilinmaydi.

Songa *-nchi (-inchi), -ov, -ala, -ta, -tacha* qo'shimchalarini qo'shish orqali sonning turli shakllari hosil qilinadi: *to'rtinchi, beshov, uchala, to'rtta, o'ntacha*.

Ko'pincha sonlar maxsus o'lchov-miqdor bildiruvchi hisob so'zlari bilan keladi: *o'n daqiqa, bir tomchi, uch qadoq, to'rt kilogramm, bir burda*.

31-mashq. Gazeta va jumallardan sonlar ishtirok etgan gaplarni ko'chiring. Ularning qaysi so'z turkumi bilan bog'langanligini ayting.

32-mashq. Gaplarni o'qing. Raqam bilan ifodalangan sonlarni harflar bilan, harflar bilan yozilgan sonlarni raqam bilan yozing. Sonlarning imlosi va gapdagi vazifasini izohlang.

1. Qimmatli qog'ozlar bozoridagi umumiy mablag' aylanishi 32889 million so'mni tashkil etdi. 2. Yer yuzida har yili o'rta hisobda yigirmata kuchli va uch yuz mingdan ortiq sezilmaydigan yer tebranishlari bo'lib turadi. 3. Birja bozorida 7954,3 million so'mlik, birjadan tashqari bozorda esa 24934,6 million so'mlik aksiyalar sotildi. 4. Akula terisining bir kvadrat santimetri to'rt yuz oltmish kilogrammgacha kuchga chiday oladi. 5. Yuz kilogramm og'irlikdagi dengiz toshbaqasi bir soatda o'ttiz ikki kilometr masofani bosib o'ta oladi. 6. Yog'ochdan qilingan eng uzun narvon 1955 yilda Norvegiyada tayyorlangan. Uning uzunligi bir kilometrdan ortiq bo'lib, uch ming yetti yuz o'n besh pog'onaga ega. 7. Narvon 740 metr balandlikka 45 gradus burchak ostida ko'tariladi (Gazetadan).

Sonlarning ma'no turlari

Sonlar ma'no va grammatik xususiyatlariga ko'ra ikkiga bo'linadi: sanoq sonlar va tartib sonlar.

Sanoq sonlar predmetning sanog'ini, umumiy miqdorini bildiradi va ma'no jihatdan quyidagi turlarga bo'linadi: miqdor son, dona son, chama son, jamlovchi son, taqsim son.

Miqdor son predmetning umumiy miqdorini bildiradi va *bir, o'n, o'ttiz, sakson, to'qson besh, yuz* kabi qo'shimchalarsiz yoziladi.

Dona sonlar miqdor songa **-ta** qo'shimchasini qo'shish bilan hosil qilinadi: *sakkizta, to'qqizta, o'nta, mingta*.

Chama sonlar miqdor songa **-tacha, -larcha, -lab** qo'shimchalarini qo'shish yoki ikki sonni juftlash orqali hosil qilinadi: *yuztacha, o'nlaracha, minglab; o'n-o'n besh, besh-o'n, to'rt-beshtacha* kabi. chama son taxminiy miqdorni bildiradi.

Jamlovchi sonlar **-ov, -ala, -ovlon** qo'shimchalari yordamida hosil qilinadi: *ikkov, beshala, yettovlon* kabi. Jamlovchi son predmetning jamlangan, to'dalangan holdagi miqdorini anglatadi.

Taqsim sonlar predmetning miqdor jihatdan bo'linganligini bildiradi. Taqsim sonlar miqdor songa **-tadan** qo'shimchasini qo'shish orqali, hamda dona sonlarning takrorlanishidan hosil bo'ladi: *beshtadan, o'ntadan, yuztadan; o'nta-o'nta, yuzta-yuztadan*.

Tartib sonlar predmetning joylashish tartibini bildiradi. Tartib son miqdor songa **-nchi (-inchi)** qo'shimchasini qo'shish bilan hosil qilinadi: birinchi kurs, to'rtinchi qavat, o'ninchi qator kabi.

Tartib sonlarning imlosi. Tartib son harflar bilan yozilganda **-nchi (-inchi)** qo'shimchasi so'zga qo'shib yoziladi: *besh-inchi, ikkinchi*. Tartib son arab raqami bilan ifodalanganda mazkur qo'shimcha o'rinda chiziqcha qo'yiladi: 2-kurs, 18-maktab; rim raqami bilan ifodalanganda chiziqcha qo'yilmaydi, biroq o'qilganda **-nchi (-inchi)** talaffuz qilinadi: XXI asr, IX chaqiriq kabi. Tartib sonlar

arab raqami bilan ifodalanib oy va yillarni bildirsa ham chiziqcha qo'yilmaydi, lekin o'qilganda –nchi (-inchi) qo'shib talaffuz qilinadi: 22 mart, 2004 yil kabi.

Sonlar qo'llanishiga ko'ra *butun* va *kasr* sonlarga bo'linadi.

Butun sonlar umumiy miqdorni bo'laklarga ajratmagan holda, butunligicha ifodalaydi: besh, o'n, yuz kabi.

Kasr sonlar butunning qismini bildiradi: beshdan bir, o'ndan uch kabi.

Butun son bilan kasr son birgalikda ifodalansa kasrli son deyiladi. Kasrli son yozuvda quyidagi shakllarda namoyon bo'ladi:

12,5 - o'n ikki yarim, o'n ikki butun o'ndan besh.

$\frac{1}{3}$

3 - uchdan bir; bir taqsim uch.

5,03 - besh butun yuzdan uch kabi.

33-mashq. Gaplarni o'qing sonlarni topib, ma'no turini va imlosini tushuntiring. Ularning gapdagi vazifasini aniqlang.

1. Har bir odamni hayot o'z ummonidagi olovlari bilan pishiq g'isht kabi toblamasa, siz ming tarbiya berganingiz bilan g'isht xomligicha qolarkan, bir-ikki zarbadan uvalanib ketarkan (P.Qodirov). 2. Otasining rasadxonasida ilmi nujumdan saboq olgan Abdullatif osmondagi o'nlab yulduzlarni bir qarashda tanir edi (P.Qodirov). 3. Uning ikkita aybi bor: birlamchi, jussadan bergan emas, ikkilamchi, xotinidan ko'p urish eshitadi (A.Qodiriy). 4. Har bir mingboshiga o'ntadan, har bir aminga ikkitadan, har bir ellikboshiga bittadan yaroqlik yigit beradigan bo'lishibdi (Cho'lpon). 5. Begimni madrasaga ikki nafar sodiq kanizagidan tashqari yana to'rt nafar barvasta soqchilar ham kuzatib keldilar (P.Qodirov). 6. Uchovlon tashqariga chiqqanlarida daraxt soyasida poyloqchilik qilib turgan kishi yo'lni to'sdi (P.Qodirov). 7. Uchala xotin ham bu yukning nimaligini anglab yetolmadilar (Cho'lpon). 8. Aholining uchdan bir qismi dehqonchilik bilan shug'ullanar ekan (Gazetadan).

34-mashq. Sonlarni topib, ularning imlosini, morfologik va sintaktik xususiyatlarini tushuntiring. Sonlarni o'zi bog'langan so'z bilan birga ko'chiring.

1. Ikkisining orasidag'i sham' yel bilan o'ynashibg'ina nur separ, ikkisi ham so'z qo'yishqandek sham'ga ko'z tikib qanday o'yg'adir berilgandek ko'rinar edi. 2. Nozik oyoqlar toldilar shekillik, sadaf kabi oq tishlarini bir-ikki qaytalab chaydi. 3. Kumushbibi endi o'n yettini qo'yib o'n sakkizga qadam bosqanliqdan bo'yi ham onasig'a yetayozg'an, ammo jussasi onasig'a ko'ra to'laroq edi. 4. 1264-inchi hijriy, dalv oyining o'n yettinchisi, qishki kunlarning biri, quyosh botqan, tevarakdan shom azoni eshitaladir... 5. Uchchavi yuragini to'xtatib olish uchun anchagacha jim qoldilar. 6. Qutidor bir tomondan dahshatka tushsa, ikkinchi jihatdan Otabekning dov yuragiga hayron qolar edi. 7. Musulmonqul voqi'asidan yigirma kunlar chamasi keyin edi. 8. Xat sakkiz buklanib, qizil ipak bilan bir-ikki yeridan chatilg'an va Otabekka atalg'an edi. (A.Qodiriy)

Sonning tuzilishiga ko'ra turlari

Sonlar tuzilishiga ko'ra sodda, murakkab va juft bo'ladi.

Sodda son birgina o'zakdan tuzilgan bo'ladi: *uch, besh, o'n* kabi.

Murakkab sonlar kamida ikki o'zakdan tuzilib, bir umumiy miqdorni anglatadi: *bir yuz ellik, yigirma besh, ikki ming to'rt* kabi.

Juft sonlar ikki sonning juft holda, ketma-ket holatda yoki o'zaro teng bog'lanishidan hosil bo'ladi: *besh-o'n, to'rt-besh, besh-besh, yuzta-yuzta, qirqta-ellikta, o'n-o'n beshta* kabi.

35-mashq. Gaplarni ko'chiring. Sonlarni topib, tuzilishiga ko'ra turini tahlil qiling.

1. Mevasining uzunligi 30 dan 90 santimetr gacha, aylanasi esa 25-30 santimetr, ya'ni qovunsimon, og'irligi 10-15 kilo keladi. 2. Dunyoda hammasi bo'lib 5621 til va sheva bor ekan. Hozirgacha shundan atigi 500 tasigina o'rganilgan bo'lib, 1400 tasining esa yo'qolib ketish xavfi bor. Har uch tildan bittasi yozuvga ega emas. 3. Mutaxassislarning hisob-kitobicha, boshimizda 125000 ga yaqin soch tolasi bo'lib, umrimiz davomida 1,5 millioni tushib, qaytadan chiqadi. 4. Terimizning har 6,5 kvadrat santimetrida 25 metr asab tolalari, mingdan ortiq asab nuqtalari, 6 metr qon tomirlari bor («G'aroyib olam»).

36-mashq. Gaplarni yozing. Sonlarni topib ma'no turini aniqlang. Otlashgan sonlarning gapdagi vazifasini belgilang.

1. Biz g'ofil bandalarmiz-da. Birimiz bu dunyoni sevib yashaymiz. Birimiz jirkanib yashaymiz. 2. Hazrat Ali (r.a.) der ekanlar, dunyo hayoti bilan oxirat hayoti bir erkakning ayni bir vaqtda nikohida bo'lgan ikki xotini kabitur, biri mamnun bo'lsa, ikkinchisi kuyaveradi. 3. Ajalni unutishda bir-birimizni ortda qoldirib ketganmiz. 4. Bu shoxga ikkita odam osildi. Sen uchinchisi bo'lasan. 5. Yigirma sakkizinchida kelganmisan? – deb so'radi Hamdam. 6. Kavkazliklarning ikkinchisi ham qariyb shunday javob berdi. 7. Keyin yana uch-to'rttasi paydo bo'lishdi. Bittasi g'ilay, juda beayov ekan. 8. Gavdali baquvvat odamm? Yoshi o'ttiz besh-qirqlarda, a? 9. Ularning qishloqlarida beshta hovuz bo'lardi. Uchtasidan odamlar suv ichardi, biri molhovuz, biri ot hovuz edi. 10. Savollar sel oqimiday bostirib keladi. Qani edi, loqaal bittasiga javob topsa... (T.Malik).

OLMOSH SO'Z TURKUMI

Predmet yoki uning biror belgisiga nom bo'lmay, predmet yoki belgi tushunchasining mavjudligini ko'rsatadigan mustaqil so'zlar turkumi *olmosh* deyiladi. Olmoshlar nutqda *ot, sifat, son* o'rmida keladi va gapda ularga xos vazifani bajaradi.

Olmoshni boshqa turkumdagi so'zlardan ajratuvchi asosiy belgi uning ma'no xususiyatidagi mavhumlik va umumiylikdir. Olmoshlar boshqa turkumdagi so'zlardan yasalmaligi jihatidan songa o'xshaydi.

37-mashq. Gaplarni o'qing. Olmoshlarni topib, ularning qaysi so'z turkumi o'rnida qo'llanganligini va gapdagi vazifasini ayting.

1. Avtobus shahardan chiqar mahalda Zelixon yigitaliga qarab ajablendi. Shuncha paytdan beri uning birga ekaniga ahamiyat bermagan ekan (T.Malik). 2. Shaharda bitta kutubxona bor. Bu kutubxona ham qarovsizlikdan to'kilib qolgan (Gazetadan). 3. Uning uchun bu eshik hovli bilan ko'chani bog'laydigan bir vosita emas, balki umid qopqasi edi (T.Malik). 4. Dunyoda faqat bir sobit suxan bor: U o'z farzandingga o'zing qo'ygan nom (A.Oripov). 5. Kimdir eski kursi keltirib gulxan yoniga qo'ydi (O'.Hoshimov). 6. Balki qovurma chuchvaradan umid qilib tavanxonaga kirgandir? Mo'ralab qarasam, u yerdayam yo'q (O'.Hoshimov). 7. O'sha kuni ham odatdagidek yarim kechada uyga qaytdim (O'.Hoshimov). 8. Hammamiz duoyi-jonimizni qilib yuribmiz, siz mashq qilib bo'lguncha urush ham bitib qolarmish degin (O'.Hoshimov).

Olmoshlarning ma'no turlari

Olmoshlar ma'nosiga ko'ra yetti turga bo'linadi: kishilik olmoshlari, ko'rsatish olmoshlari, o'zlik olmoshlari, so'roq olmoshlari, belgilash olmoshlari, bo'lishsizlik olmoshlari, gumon olmoshlari.

Kishilik olmoshlari. Nutqdagi uch shaxs yoki predmetni ko'rsatib, birlik va ko'plikda qo'llanadi: *men, sen, u; biz, siz, ular.*

Ko'plikni ko'rsatuvchi biz, siz, ular olmoshlari qo'llanishiga ko'ra ba'ean birlik hamda kamtarlik, hurmat, kibrlanish, faxrlanish kabi modal ma'nolarni ifodalaydi. Biz, siz olmoshlariga ba'zan ko'plikni ta'kidlash maqsadida *-lar* qo'shimchasi qo'shiladi. Kishilik olmoshlari hech qachon egalik qo'shimchalarini qabul qilmaydi. Men, sen olmoshlariga qaratqich va tushum kelishigi qo'shimchalari qo'shilganda bitta n tushib qoladi: *men+ni—meni, men+ning—mening.* U olmoshi jo'nalish, o'rin-payt, chiqish kelishigi qo'shimchalarini olganda bitta n orttiriladi: *u+ga—unga, u+da—unda, u+dan—undan.*

Ko'rsatish olmoshlari predmet, shaxs, belgi, voqea-hodisa, o'rin yoki vaqtga nisbatan ko'rsatish, ajratish, ta'kidlash uchun ishlatiladi.

Ko'rsatish olmoshlariga quyidagilar kiradi: *bu, shu, u, o'sha, ana u, mana bu.* Poetik nutqda va tarixiy asarlarda *ul, bul, shul, o'shal* olmoshlari qo'llanilganligini kuzatish mumkin.

Ko'rsatish olmoshlariga qo'shimchalar quyidagi tartibda qo'shiladi:

Olmosh+kelishik: *u+ni, shu+ning, o'sha+ni.*

Olmosh+ko'plik: *u+lar, bu+lar, o'sha+lar.*

Olmosh+ko'plik+kelishik: *u+lar+ni.*

Olmosh+ko'plik+egalik+kelishik: *shu+lar+ing+ni, o'sha+lar+ing+da.*

So'roq olmoshlari predmet, shaxs, belgi, ish-harakatning bajarilish o'rni haqidagi so'roqni bildiradi.

So'roq olmoshlariga quyidagilar kiradi: *kim?, nima?, qanday?, qanaqa?, necha?, qancha, qachon?, qaerda?.* Poetik nutqda *ne? na?, nechun?, nechuk?, qay?* shaklida qo'llanishi kuzatiladi.

O'zlik olmoshi aniq, yakka shaxsni ajratib ko'rsatish uchun qo'llanadi. O'z (o'zi) so'zi o'zlik olmoshi hisoblanadi. Bu olmosh kishilik olmoshlari o'rnida: o'zim-o'zing-o'zi; o'zimiz-o'zingiz-o'zlari ba'zan birga men o'zim - sen o'zing - uning o'zi; ot o'rnida kelib, egalik qo'shimchasini oladi va har uchala shaxsni ko'rsatadi. Qo'shimchalar qabul qilish tartibi quyidagicha: olmosh+egalik--o'z+i; olmosh+egalik+kelishik--o'z+i+ni. Ko'plik qo'shimchasini olganda nutq vaziyatiga ko'ra hurmat, kesatiq, piching kabi modal ma'nolarni ifodalashi mumkin. Gapda ega, aniqlovchi, to'ldiruvchi va kesim vazifasida keladi.

Belgilash olmoshlari predmet yoki uning biror belgisini jamlab, yakalab, ajratib ko'rsatish uchun ishlatiladi. *Har kim, har nima, ba'zi, har qanday, har qaysi* olmoshlari shaxs yoki narsa belgini ajratib, alohida ta'kidlash orqali ifodalaydi.

Hamma, barcha, bari, butun olmoshlari jamlashga, umumlashtirishga xizmat qiladi.

Butun, bari olmoshlari ko'plikda qo'llanmaydi. Ba'zi olmoshi va har so'zi ishtirokida yasalgan belgilash olmoshlariga kelishik qo'shimchasi egalik qo'shimchasidan so'ng qo'shiladi: *ba'zisini, har qaysingizni*.

Belgilash olmoshlari gapda sifatlovchi bo'lib keladi. Otlashganda (hammasini, ba'zilar, har narsangizni) otga xos morfologik, sintaktik xususiyatga ega bo'ladi.

Bo'lishsizlik olmoshlari umuman mavjud bo'lmagan predmet, belgi yoki miqdorni ko'rsatadi. Bo'lishsizlik olmoshi *hech* so'zidan keyin so'roq olmoshi yoki narsa, bir so'zini keltirish bilan hosil qilinadi: *hech qaysi, hech kim, hech narsa, hech bir* kabi.

Gumon olmoshlari mavjud, ammo noma'lum bo'lgan predmet, belgi yoki miqdorni ko'rsatadi. Gumon olmoshlari so'roq olmoshlariga *-dir* qo'shimchasini qo'shish orqali hosil qilinadi: *kimdir, nimadir, qaysidir* kabi. Shuningdek, so'roq olmoshlari oldidan *alia* yoki *bir* elementini keltirish bilan: *allakim, allanima; bir narsa, bir qancha, bir necha* kabi hosil qilinadi.

Nutqda ba'zi, birov olmoshlarining birgalikda qo'llanilganini kuzatish mumkin: ba'zi birov, ba'zi birovlarning kabi. Bir so'zi qaysi, ba'zi olmoshlaridan so'ng kelishi mumkin: *qaysi bir, ba'zi bir*. Kimdir, qandaydir olmoshlariga sinonim bo'lgan birov, biron, biror so'zlari ham gumonni anglatadi. Hatto *bir* so'zining o'zi ham o'miga ko'ra gumonni anglatadi.

38-mashq. Gapdagi olmoshlarni topib, qaysi so'z bilan bog'langanligini ayting. Ulardagi qo'shimchalarning qo'shilishini izohlang.

1.O'zi pasmondaning ko'zi osmonda (Maqol). 2.Har qanday chuqur yerdan ham osmonga ko'tarilish mumkin (Seneka). 3.Palag'da tuxumga murch sepib bergan bilan uni yeb bo'lmaydi (A.Qahhor). 4. Mening oltita sadoqatli xizmatkorim bor. Hamma narsani ulardan o'rganaman. Ismlari: nima?, qachon?, qanday?, qaerda?, kim?, nimaga? (D.Karnegi). 5.Taqdirotning muqarrar qonuniga ko'ra, har bir xalq o'z turmushi bilan jami insoniyat hayotining qaysidir bir qirrasini ifodalashi lozim, aks holda, bu xalq hayot kechirmaydi, balki behuda tirikchilik qiladi va uning mavjudligidan hech qanaqa nafyo'q (V.Belinskiy).6. Biryoqlamalik har qanday odamga zararli, jumladan, butun insoniyatga ham. Butun dunyo Rimga

aylanganida, hamma xalqlar rimcha fikrlab, rimcha his qila boshlaganida, inson tafakkurining harakati ham to'xtaydi (V.Belinskiy). 7. Har kimning o'z eli - o'ziga shirin (Maqol). 8. Birovning bergani – ko'rgulik, mehnatning bergani to'yulik (Maqol). 9. O'zining butunini qo'yib, birovning yarmiga osilar (Maqol).

39-mashq. Gaplardagi kishilik va ko'rsatish olmoshlarining ma'no va grammatik xususiyatlarini aniqlang.

1. Mana biz, taqsir, shu keyingi ishda ko'rilmasa ham faqat shirin xayollardagina yurgan oliy firqag'a o'zimizda tarafdorlik his etamiz. 2.-Biz bu daqiqada sizning fikringizcha go'yo bir ig'vogar, go'yo bir isyonchi bo'lib tanilib turibmiz, - dedi bek, - chindan ham shundog' kishilarmizmi, yo'qmi, buni albatta sizning tekshirishlaringiz, haqiqatlaringiz ko'rsatar. 3. Ana, ana, hov aka! O'sha qipchoqqa o'q tegib o'lib o'lalmay, yurib yuralmay ingrab yotqan ekan. 4. Ul bizni aniq toshkandlik bo'lg'onimizga ishonsa darbozaga solingan nortuyaning boshidek qulfni ming mashaqqat bilan ochib, zanjirini tushuradir. 5.-O'shal kungi manim so'zlag'anlarim, otam bilan manim ichki sirlarimiz edi, - dedi bek, - albatta bunga guvoh va isbot topish qiyindir. Adolatingizdan talabimiz shul! – dedi va qo'rboshig'a qaradi. 7. Uning yuzida qo'rqish va iztirob alomatlarini ko'rdi. 8. Mundan so'ng xalqning o'ziga ishonib turolmay Toshkandni ololmay qaytqan Normuhammad qushbegiga yordamga yetib kelish uchun chopar yugurtiradi. 9. -Bu kungacha kelinsiz ham yashab keldingiz, bundan keyin ham shusiz turib bo'lardiku, - dedi. 10. Biz sani Marg'ilon andisiga bunchalik mukkadan ketishingni o'ylamag'an edik, adabsiz... O'zingga qolsa shu marg'ilonliqni xoting'a hisoblab yuraberar ekansan-da, uyatsiz... (A.Qodiriy).

40-mashq. Gaplardagi so'roq olmoshlarini topib, nimaga nisbatan so'roq ifodalashini ayting. So'roq olmoshlarining ma'no va grammatik xususiyatini izohlang.

1. O'chib borayotir qanchalar kalom, Ne-ne bitiklar ham yo'qdir, vassalom (A.Oripov). 2. Odamlar o'g'ri devorni qachon va qanday asbob bilan teshgani, ho'kizni qaysi tomonga olib ketgani, uni qaysi bozorga sotishi mumkinligi to'g'risida bahslasha-bahslasha tarqaldi (A.Qahhor). 3. Hazratimni men nechun uyg'otdim? (P.Qodirov). 4. Bobur sahhoflarni chaqirib, bu kitobning eng baland narxi qancha bo'lishini so'radi (P.Qodirov). 5. Nimaga ishondim anavi imonsizning gapiga? Bolang nobud bo'пти desa, nega laqqa tushdim? (O'.Hoshimov). 6. Nima deb kelardim? Kimning oldiga? Qaysi yuz bilan? (O'.Hoshimov). 7. Dunyoning qanchalar chehrasi o'zgardi, qanchalar yangiliklar ro'y berdi (G'.G'ulom). 8. - Qanday kuyni chalay, bek aka? (A..Qodiriy). 9.Nega qadding egik, nega boshing xam, Nega nigohingni tortadi tuproq? (A.Qodiriy). 10. Bir qo'ying puli ekan, qayoqdan kelib, qayoqdan ketmaydi (P.Qodirov).

41-mashq. Berilgan misollardagi o'zlik olmoshining ma'no va grammatik xususiyatini izohlang.

1. Inson boshiga kelgan fojealarni o'zicha tahlil qiladi. Yuzaki sabablarga bog'lab yuradi. Ammo o'zini, o'zligini anglagan inson hayotida sodir bo'lgan ko'ngilsizliklar sababini o'zidan izlab ko'radi (B.Nurmuhammad). 2.O'z uyim - o'lan to'shagim (Maqol). 3. Endi uning butun borlig'i quloq bo'lib aylangan, o'zini unutib barcha diqqati hujraga ichiga oqq'an edi (A.Qodiriy). 4.O'zingiz toshkandlik bo'laturib nima majburiyat ostida Marg'ilondan uylandingiz? (A.Qodiriy). 5.Biz o'zimizni ichkariga olg'ach, darbozabon o'zining hazmi ko'targan qadar bizga po'ng'illaydilar-da, darbozani berklash harakatiga tushadir (A.Qodiriy). 6.«O'zara gap uchun shu yerga ovora bo'lib kelib o'tirarkanmi bu odam» deb o'ylaydi u (T.Malik). 7.O'zlari ham tunda o'tishibdi. Gap bilan chalg'ib bu yoqqa qarashmabdi, -dedi (T.Malik). 8.«Men - o'zingizman, men – Ismoilbeyman. Men bunda boborni kutayotirman» (T.Malik). 9.-O'zlarining o'zbeklarini o'ldirib tomosha qilib turasanlarmi! – deb baqirdi Zelixon osmonga qarab (T.Malik).

42-mashq. Gapdagi belgilash, bo'lishsizlik va gumon olmoshlarini topib tahlil qiling.

1. Vokzalda odam siyrak, har kim o'z tirikchiligi bilan ovora. 2. Hammalari zuv ko'chaga chiqqanlarida, kampir ham ularga ergashdi. 3. Unsin kichik hujraga kirganda shoshih qoldi: allaqaydan elas-elas kulgi, dutor, qo'shiq ovozi quloqqa chalinardi. 4. Hovlida olti-etti juvon bor, bari xo'jayinning xonimlari. 5. Butun a'zoyi badani titroqda edi. 6. chol-kampir alla-pallagacha g'ijirlashishdi: goh biri, goh ikkinchisi baland kelardi. 7. Hech vaqo yo'q, hamma yoq tinch, boy nega muncha vahima qilmas! 8. Hech kim uni alday olmas, yo'ldan urolmas, aqli, farosatli qiz, Shokir otani o'z otasiday sevar, hurmat qilar edi (Oybek). 9. Har erta va har kech u tim qora bejirim xorij moshinasida keng va ravon ko'chadan g'izillab o'tadi, lekin hech qachon bunaqa chuchmal tuyg'uni kechirmagan (A.Dilmurod). 10. Yana qiziqki, allaqaerdan tasodifan paydo bo'lib qolgan o'sha matoh ko'ksida qadimdan (vo ajabo, qadimdan-a?!) qanaqadir yamoq borligiga ishora qilarmidi-ey. 11. Ammo bu ertalab ko'rgan-kechirgani Saidbek Umarni daf'atan hech qachon yechimini topolmaydigan jumboqqa ro'para qilgandek bo'ldi. 12. Saxiydil va kamsuqum avliyo otaning bir qarashdayoq yurakdagi har qanday muzni eritvoradigan tiyrak ko'zlarini tasavvurida tiklashga urina boshlagan chog'da, yopiray, supurib-sidirilgan ko'cha qoq o'rtasi – ro'paradan chopacha chopacha kelayotgan keksa ayolni ko'rdi.

43-mashq. O'zingiz o'qigan badiiy asarlardan gumon olmoshlari ishtirok etgan gaplarni ko'chirib va olmoshlarni tahlil qiling.

44-mashq. Berilgan olmoshlarni ma'nosiga ko'ra turlarga ajratib yozing.

Bari, hech qaysi, kimdir, har kim, hamma, hech kim, mana bu, o'sha, qalay, nega, nimadir, qancha, o'zi, na, jami, yalpi, hech nima, butun, qandaydir, allanima, allakim, allaqanday, birov, biz, nechun ular, siz, men, u, qanaqa.

45-mashq. Berilgan olmoshlarni tuzilishiga ko'ra turlarga ajratib yozing.

Shu-shu, qay vaqt, mana bu, allaqaysi, har bir, hech qanday, ba'zi, nega, bari, jami, yalpi, o'sha-o'sha, uni-buni, allaqanday, hech kim, qanchadan-qancha, necha-necha, ana u, siz, biz, men, u, kim, nima.

Olmoshlarning tuzilishiga ko'ra turlari

Olmoshlar tuzilishiga ko'ra sodda, qo'shma va juft bo'ladi.

Bir o'zakdan iborat bo'lgan olmoshlar *sodda olmosh* hisoblanadi: *men, sen, kim, hamma, ba'zi* kabi.

Qo'shma olmoshlar birdan ortiq o'zakdan tuziladi: *har bir, hech kim, ana o'sha* kabi.

Ikki olmoshning tenglanishidan tuzilgan olmoshlar *juft olmosh* hisoblanadi. Bunday olmoshlar turli modal ma'nolarni ifodalashga xizmat qiladi: *u-bu, men-sen, siz-biz*.

Nutqda olmoshlar takror holda qo'llanishi mumkin: *o'sha-o'sha, shu-shu*. Bunda ham modal ma'no ifodalangan bo'ladi.

Olmoshlarni tahlil qilish tartibi:

1. Ma'no turi.
2. Qo'shimchalari tartibi.
3. Tuzilishiga ko'ra turi.
4. Qaysi so'z bilan bog'lanishi.
5. Qaysi so'z o'rnida qo'llangani.
6. Gapdagi vazifasi.

Namuna: *O'sha* kitobni olib bering.

1. o'sha - ko'rsatish olmoshi
2. qo'shimchasiz qo'llangan
3. Sodda
4. O'sha kitobni: olmosh + ot
5. Sifat.
6. Aniqlovchi

RAVISH SO'Z TURKUMI

Ish-harakat nomi bilan bog'liq bo'lgan holat, payt, sabab, o'rin, miqdor kabi ma'nolarni bildirib morfologik jihatdan o'zgaraydigan mustaqil so'zlarga *ravish* deyiladi. Masalan: *unda, bunda, ko'p, sal, picha, noiloj, chorasiz, quyida, chapda, uzoqda, kecha, bugun, yayov, astoydil* kabi.

Ravish biror so'z bilan grammatik aloqaga kirganda, hech qanday qo'shimcha qabul qilmaydi va shaklini o'zgartirmaydi. Ravishlar o'ziga xos yasalish tizimiga ega. Gapda hol vazifasini bajaradi. Ravishlar nutqda otlashganda otga xos xususiyatlarga ega bo'ladi.

Ravishlarning ma'noga ko'ra turlari

Ravishlar ma'nosiga ko'ra olti turga bo'linadi: holat ravishi, payt ravishi, o'rin ravishi, maqsad ravishi, miqdor-daraja ravishi, sabab ravishi.

1. **Holat ravishi** ish-harakat bilan bog'liq holatni ifodalaydi va *qanday?*, *qay holda?*, *qay tarzda?* so'roqlaridan biriga javob bo'ladi. Gapda ravish (tarz) holi vazifasida keladi. Holat ravishiga quyidagilar kiradi: *asta, sekin, tez, birdan, ilkis, qo'qqisdan, to'satdan, yonma-yon, qo'lma-qo'l, omon-eson, zo'rg'a, piyoda, yayov, do'stona, qahramonona, qadrdonlarcha, naridan-beri, ketma-ket, darhol, zimdan* kabilar.

2. **Payt ravishi** ish-harakatning bajarilishi bilan bog'liq payt ma'nosini ifodalaydi. *Qachon?*, *qachongacha?*, *qachondan?*, *qachondan beri?* so'roqlaridan biriga javob bo'ladi. Payt ravishi gapda payt holi vazifasida keladi. Quyidagilar payt ravishi hisoblanadi: *avval, oldin, ilgari, so'ng, keyin, kechgacha, kechadan, hozir, doimo, tez-tez, tez orada, bugun-erta, shu kuni, o'sha kundan buyon, bu orada, bugun-erta, kundan-kunga, saharlab, boya, endi, indin, hali-beri, kechalari, hanuz, hanuzgacha, halitdan, azondan, so'ngra, qishin-yozin, ertayu kech, uzzukun, tun-kun, hali zamon* kabi.

3. **O'rin ravishi** ish-harakatning bajarilishi bilan bog'liq o'rinni bildiradi. *Qaerda?*, *qaerdan?*, *qaerga?* so'roqlaridan biriga javob bo'ladi. Gapda o'rin holi vazifasida keladi. Quyidagilar o'rin holi hisoblanadi: *oldinda, orqada, o'ngda, chapda, quyidan, uzoqdan, ichkaridan, yuqoriga, berida, pastda, o'rtada, tashqarida, olg'a, u yoq-bu yoqqa, quyida, tubanda, unda-bunda, uzoqda, orqavorotdan, bunda* kabilar.

4. **Maqsad ravishi** ish-harakatning bajarilishi bilan bog'liq maqsadni bildiradi. *Nega?*, *nima maqsadda?* so'roqlaridan biriga javob bo'ladi. Gapda maqsad holi bo'lib keladi. Maqsad holiga quyidagilar kiradi: *atayin, ataylab, jo'rttaga, qasddan, qasdma-qasdiga, azza-bazza* kabi.

5. **Miqdor-daraja ravishi** ish-harakatning bajarilishi bilan bog'liq miqdor-darajani, narsa-buyum yoki belgining darajasini, noaniq miqdorini ifodalaydi. *Qancha?*, *qay darajada?* so'roqlaridan biriga javob bo'ladi: *picha, qittak, biroz, sal, xiyol, soatlab, oylab, yana, tag'in, chamalab, ozmuncha, mumkin qadar, imkon qadar, aslo, sira, qisman, oz-moz, sal-pal, ko'p, mo'l, bir talay, benihoya, ko'plab, siqimlab, hovuchlab* kabi. Miqdor-daraja ravishlari ma'nosiga ko'ra guruhlarga bo'linadi: 1. Miqdor ravishlari predmetning noaniq miqdorini ifodalashga xizmat qiladi: *ko'p, oz, ancha, picha, biroz, bir muncha, xiyla, qittak, mo'l, kam* kabi. 2. Daraja ravishlari harakat yoki belgi bilan bog'liq darajaning kuchli yoki kuchsizligini ifodalashga xizmat qiladi. *Eng, juda, nihoyat (da), g'oyat (da), yana(da), tag'in, tamomila, naq, o'ta, qoq, obdan* kabi ravishlar harakat yoki belgi bilan bog'liq darajaning kuchli ekanligini; *sal, xiyol, arang, bazo'r, sal-pal, zo'r-bazo'r* kabi ravishlar darajaning kuchsizlik ma'nosini ifodalaydi.

7. **Sabab ravishi** ish-harakatning bajarilishi bilan bog'liq sababni ifodalaydi. *Nega?*, *nima sababdan?* kabi so'roqlardan biriga javob bo'ladi: *chorasiz(likdan), noiloj, ilojisiz(likdan), qo'rqqanidan, kuyganidan* kabi. Sabab ravishlari gapda sabab holi vazifasida keladi.

46-mashq. Gapdagi ravishlarni topib, ma'no turini aniqlang va ularning boshqa so'z turkumlaridan qaysi jihatlar bilan farq qilishini izohlang.

1. Bir yil avval o'g'lining og'zidan ilkis shu gap chiqib ketdi. O'g'il bu gapni aytmasligi kerak edi-yu, orqavarotdan eshitganlari qulog'iga mahkam

oʻrnashib qolganidanmi yoinki koʻpdan buyon xayolida shu fikr yurgan ekanmi, tomdan tarasha tushgandek kutilmaganda aytdi-*qoʻydi*. 3. U avval hech nimani anglamayotgandek, oʻz quloqlariga ishonmagandek hangumang boʻlib turdi; bir zumdan soʻng koʻkardi, qarshisida nima qilib qoʻyganligini anglab-anglamay bezrayib turgan oʻgʻlining qulogʻi ostida chunonam shavla qaynatdiki, u guppa qulab, boshqa oʻt yoqishning hojati boʻlmadi. 4. Bunday muomala oʻgʻilning alamini kundan-kunga ulgʻaytirdi. 5. Kampirning qarqʻishlari tegdmi yoinki oʻzining vaqti soati yetgan ekanmi, kelinning otasi birdan oyoq uzatib oʻldi-qoldi. 6. Xabar yetgach, kampir darrov kalish-maxsisini kiyib yoʻlga otlandi. 7. Dodvoylaru yigʻi-sigʻilar orasida quloqqa chalingan soʻzlar maʼnosi chaqilganda shu narsa ayon boʻldiki, qudaginasu bu dunyoda topilmas odam boʻlganmish, endi u qaytib kelmasmish, qaytib kelmasligiyam koʻp afsuslanarli ish emasmish, nega deganda, u naq behishtning oʻziga ketganmish, jannatiymish. 8. Toshmurodning buvisi bilan borishga otasi koʻp roʻyxushlik bermasa-da, buni ochiq-oydin aytolmas, mayli, hozicha kampirga yonqoziq boʻlib tursin-chi, keyin-keyin qadamini uzib tashlayman, deb xayol qilardi. 9. Boyagi boyagi, boyxoʻjaning tayogʻi ekan – kichik oʻgʻil mana endi oʻziniyam, yolgʻiz qiziniyam, ikkalasidan toʻraganlamiyam ogʻir kunlarga qoldirib oʻtiribdi: u yoqdagilar buni avvalroq bilishganida yanayam boshqacharoq harakat qilisharmidi, kim bilsin; kechani kecha, kunduzni kunduz demay koʻpaytirishgan mol-hollari ham kuyovni begonasirashib, ularning ortidan ketgani yomon boʻldi; nafsilambrini aytganda, kuyov ham ana shu keyingi safardan koʻproq norozi boʻldi, avval shod; keyin noshod boʻldi. 10. Oʻnta qozigʻu oʻnta arqonni yaxshi niyatda oxurga tashlab qoʻygan amaki ertalab turib qarasaki, xizmatdagi bitta qoziq qolibdi, xolos; arqon-parqoni bilan ilgariqi tirraqi buzov, hozirgi kattakon hoʻkizni oʻgʻirlab ketishibdi (Sh.Boʻtaev).

Ravishlarda daraja

Ravishlar ham sifat kabi belgini darajalab koʻrsatish xususiyatiga ega: *oz, ozroq, eng oz, nihoyatda oz* kabi. Shunga koʻra *oddiy daraja (sekin, tez, koʻp, erta), qiyosiy daraja (sekinroq, tezroq, koʻproq, ertaroq), orttirma daraja (juda sekin, oʻta tez, nihoyatda koʻp, ancha erta)* kabi turlarga ajratiladi. Shuningdek, *kuchaytirma (kuppa-kunduzi, juda-juda)* va *ozaytirma (ozgina, sekingina, sal)* ravishlar ham farqlanadi.

47-*mashq*. Sifat va ravish darajalarini qiyoslang. Oʻrtadagi farqni darslik va oʻquv qoʻllanmalar asosida tushuntiring. Badiiy asarlardan misollar topib, tahlil qiling.

Ravishlarning yasalishi

Ravishlar ham boshqa turkumdagi coʻzlar kabi *morfologik* va *sintaktik* usulda yasaladi.

1. Ravishlar quyidagi qoʻshimchalar orqali turli soʻz turkumlaridan hosil qilinadi:

-cha: qisqacha, yashirincha, yigitcha, yaxshilikcha, yangicha, buguncha kabi.

-larcha: do'stlarcha, qahramonlarcha, otalarcha, mardlarcha, o'rtoqlarcha.

-chasiga: dehqonchasiga, yangichasiga, toshkentchasiga.

-siga, -iga: yoppasiga, qatorasiga, ko'ndalangiga.

-ligicha: xomligicha, tirikligicha, paxtaligicha.

-dek, -day: o'qdek, tog'dek, oydek, yelday, muzday.

-lab: ertalab, ko'plab, yaxshilab, oylab.

-ona: mardona, mug'ambirona, g'olibona, shoirona.

-an: taxminan, rasman, vijdonan, tasodifan.

-gacha: ertalabgacha, kechgacha, tushgacha.

-lay (in): butunlay, tiriklay(in).

-incha: ko'pincha, aksincha.

-n(-in): yashirin, qishin-yozin, oldin kabi.

2. Sintaktik usul bilan qo'shma, murakkab, juft va takroriy ravishlar hosil qilinadi: *u yoqqa, bu yoqqa, u yerga, shu yerda, har vaqt, hech vaqt, har zamon, bir zum, bir yo'la, birpas, birmuncha, allavaqt, asta-sekin, oyda-yilda, unda-bunda, bugun-erta* kabi.

Ravishlarning tuzilishiga ko'ra turlari

1. **Sodda ravishlar** bir o'zak asosida hosil qilinadi: *ko'p, oz, yangicha, rasman, keyin, oldin, tepada, olg'a* kabi.

2. **Qo'shma ravishlar** ikki o'zakdan tuzilib, qismlaridan biri mustaqil qo'llanilmaydi: *allapayt, allamahol, bir talay, oz muncha, birvarakayiga, bir yo'la.*

3. **Murakkab ravishlar** har birini erkin holda qo'llash mumkin bo'lgan ikkita o'zakdan tuziladi: *har doim, bir oz, bir nafas, har kuni, o'sha yerda.*

4. **Juft va takror qo'llanadigan ravishlar** ikki so'zning teng bog'lanishidan hosil bo'ladi: *oldin-keyin, oldinma-ketin, orqama-orqa, birin-ketin, erta-kech, huda-behuda, ahyon-ahyonda, yelkama-elka, birga-birga* kabi.

Ravish tahlili

1. Qaysi so'roqqa javob bo'lishi.
2. Ma'no turi.
3. Daraja ma'nosi.
4. Yasalishiga ko'ra turi (tub, yasama).
5. Tuzilishiga ko'ra turi.
6. Otlashgan yoki otlashmaganligi.
7. Qaysi so'z bilan bog'langanligi va ma'no xususiyati.
8. Gapdagi vazifasi.

Namuna: U *sekin* qo'l ko'tardi.

Sekin – ravish; qay holda? holat ravishi; oddiy daraja; tub ravish; otlashmagan; kesimga bog'lanib ish-harakatning bajarilish tarzini, holatini ifodalagan; gapda ravish holi vazifasida kelgan.

47-mashq. Ravishlarni topib, bog'langan so'zi bilan birga ko'chiring. Qaysi savolga javob bo'lishini aniqlang.

1. O'z umrlari davomida ko'p shovqin-suron solishgan bo'lsa-da, har ikkala kampir ham abadiy maskanlariga jimgina oyoq uzatib ketishdi. 2. U yoqda nimalar qilishyapti, farishtalarni hol-joniga qo'ymay to'zitib yurishibdimi, u yoqdayam qarg'ashyaptimi-yo'qmi, buni yorug' jahondagi barcha odamzod vaqti yetib bilib olaveradi. 3. Amaki bu qishloqqa ko'chib kelishidan avvalgi holatga qaytgan edi, fe'li badbinihshgan, sal gapga olov olaman, deb turardi. 4. U hamon indamay-netmay ketvorishgan mollardan xafa, alami bosilmagan. 5. Har kuni bu yoqqacha tushib kelishadi, yalinishadi, chuvvos solishadi. 6. Qizarib-bo'zarib, uning so'zlarini bazo'r oxirigacha eshitib turdi-da, keyin xayr-ma'zurniyam nasiya qilganicha jo'navordi. 7. Yo'lda ketarkan, o'ziga-o'zi endi bu xonadonga qaytib qadam bosmayman, deb ont ichar, otasining ta'qiqclariga qaramay, yashirincha kelib yurganlarini eslar, hammasi bir go'r ekan, deb o'ylar, ana shu hammasi bir go'ming ichida o'ziyam borligi xo'rligini keltirar edi. 8. Toshmurod haqiqatan ham ancha vaqtgacha o'zini ko'rsatmadi (Sh.Bo'taev).

FE'L SO'Z TURKUMI

Ish-harakat yoki predmetning faol holatini ifodalaydigan so'zlar *fe'l* deyiladi: *kuldi, o'qidi, zozyapti, yig'layapti, gapirmoqchi, yugurmoqchi, sezdi, uyg'ondi.*

Fe'llar *nima qildi?, nima qilayapti?, nima qilmoqchi?* kabi so'roqlardan biriga javob bo'ladi. Fe'llar gapda asosan kesim bo'lib keladi.

Fe'lning morfologik xususiyatlari fe'llardagi so'z yasalish tizimining faolligi, o'timli-o'timsizlik, bo'lishli-bo'lishsizlik, nisbat, mayl, zamon, shaxs-son kategoriyalari hamda vazifa va ma'no turlarining mavjudligi fe'l turkumining qamrovi kengligini ko'rsatadi.

Fe'llarning yasalishi

Fe'llar morfologik va sintaktik usullar bilan yasaladi. Ot, sifat, son, olmosh, ravish, undov va taqlid so'zlarga maxsus qo'shimchalar qo'shish orqali fe'l yasash *morfologik usul* hisoblanadi. Fe'llar asosan, quyidagi qo'shimchalar yordamida hosil qilinadi:

- la. *gulla, kuyla, qorala, oqla, yangila, hozirla, shitirla, ufla.*
- a *osha, sana, o'yna, bo'sha.*
- y (-ay) *kuchay, qoray, ozay, zo'ray.*
- r (-ar) *ko'kar, qizar, yoshar, eskir.*
- ik (-iq) *kechik, birik, zo'riq, chiniq.*
- sira *sensira, yotsira, uyqusira.*
- i *boyi, tinchi, changi.*
- qir *o'shqir, hayqir.*
- lan (-lash) *otlan, ikkilar, yaxshilan, suhbatlash, yordamlash, tezlash.*
- illa *yaltilla, gurilla, do'rilla.*

-ira yaltira, yarqira.
-ir gapir, tupir.

Sintaktik usul bilan fe'l yasash

Bu usul bilan qo'shma va juft fe'llar hosil qilinadi.

Qo'shma fe'l ikki yoki undan ortiq so'zning qo'shilishidan hosil bo'ladi.

Qo'shma fe'l yetakchi va ko'makchi qismlardan tarkib topadi.

Imzo qo'ymoq: imzo-etakchi, qo'ymoq-ko'makchi qism. Asosiy ma'no yetakchi qism orqali ifodalanadi, ko'makchi qism esa qo'shma fe'l hosil qilishda va turli qo'shimcha ma'nolarni ifodalashga xizmat qiladi: *borib keldi, kirib chiqdi, tabassum qildi, ta'zim qildi, ta'zim bajo keltirdi.*

Qo'shma fe'l tarkibidagi so'zlarni tabiatiga ko'ra quyidagicha guruhlantirish mumkin:

1. **Fe'l+fe'l** tipidagi qo'shma fe'l: *sotib olmoq, kirib chiqmoq, borib kelmoq, olib kelmoq.*

2. **Ottfe'l** tipidagi qo'shma fe'l: *va'da bermoq, quloq solmoq, iltimos qilmoq, himoya qilmoq.*

Bu tipdagi qo'shma fe'llarning ayrimlari sodda fe'llarga sinonim bo'ladi: *tamom qildi – tamomladi, yordam berdi – yordamlashdi.* Bu tipdagi qo'shma fe'llarni ko'makchi fe'lli so'z qo'shilmasidan farqlash kerak. Ko'makchi fe'lli so'z qo'shilmasi yangi ma'no ifodalamaydi, balki yetakchi fe'ldan anglashilgan harakat ma'nosi bilan bog'liq qo'shimcha ma'nolarni ifodalaydi: *o'qib chiqdi, yozib bo'ldi, chizib ko'rdi, tortib qo'ydi, o'chira boshladi.*

Juft holda qo'llanib, yangi ma'no ifodalovchi fe'llar **juft fe'l** hisoblanadi: *turti-qo'ydi, uchdi-ketdi, aytdi-qo'ydi, bordi-keldi.* Juft fe'llar chiziqcha bilan yoziladi.

48-mashq. Berilgan matnni o'qing. Fe'llarni topib, qaysi so'roqqa javob bo'lishini ayting. Fe'llarning gapdagi vazifasini aniqlang.

Kechqurun odamlar birin-ketin qishloq chetidagi tepalikka ko'ngillarini yozgani chiqib kelishadi. Ostlariga choponlarini to'shab, davra qurishadi. chollar botayotgan quyoshga ma'yus termilishgan, o'rta yasharlar savdo-sotiq, tirikchilik g'amida so'z talashishgan... vaqt qanday o'tdi, samo shamlariga kim o't yoqdi – bilishmaydi, sezishmaydi. Gap, gap, gap. Tonggacha ham gapning tubiga yeta olmasliklarini bilib, qolganini ertaga qoldirishadi - har kuni ahvol shu, umr o'taveradi. Kun botdimi, chollar turib ketdimi – ularning quyoshdan boshqa ilinjlari yo'q. Yoshlargina yulduzlarga to'la sim-siyoh bepoyon osmondan ko'z uzishmay, yarim tungacha chalqancha holda, ajiriq ustida yotishadi. Somon yo'li, tillarang iz qoldirib uchgan yulduz... bari-bari ko'ngilariga g'alati-g'alati tuyg'ulami quyadi, hapriqtirib yuboradi. Ko'zlaridan yosh sachraydi, xo'rsinishadi, negaligini bilishmaydi, yuzlari lov-lov yonadi (E.A'zam).

O'timli va o'timsiz fe'llar

Tushum kelishigidagi so'z bilan bog'lana oladigan fe'llar *o'timli fe'l* hisoblanadi: *keltirdi (nimani?)*, *o'ydi (nimani?)*, *kesdi (nimani?)*, *uzdi (nimani?)*. Bunda harakat *nimani?* so'rog'iga javob bo'ladigan otga to'liq o'tadi. Fe'l chiqish kelishigidagi otga bog'langanda harakat qisman otga o'tishi mumkin: *uzumni yeng – uzumdan yeng, nonni oling – nondan oling, qovunni kes – qovundan kes*.

Biror predmetga o'tmaydigan harakatni ifodalovchi fe'llar *o'timsiz fe'l* hisoblanadi. O'timsiz fe'llar jo'nalish, o'rin-payt, chiqish kelishigidagi so'zlar bilan bog'lanishi: uxladi, yig'ladi, yurdi, yozdi, chizdi.

49-mashq. Gaplarni o'qing. O'timli fe'llarni tushum kelishigidagi so'z bilan birga ko'chiring.

1. Xotirasi yaxshi odam ko'p narsalarni osongina unutadi. 2. Gulxan bilan zulmatni da' etib bo'lmaydi. 3. Men jahonga bittagina so'z aytmqchi bo'ldim. Bunga muyassar bo'lolmaganim uchun yozuvchi bo'lib ketdim. 4. Sigirga kakao ichirsang hamki, shokolad sog'ib ololmaysan. 5. Taajjubki, Prometey ma'budalardan o'g'irlab kelgan olovda Jordano Brunoni kuydirdilar. 6. O'qlanmagan miltiqdan qo'rqaman. U bilan boshni yoradilar. 7. Qo'rqoqligidan u o'z fikrlarini birovlarining kallalarida saqlardi. 8. Non har qanday og'izni ham ochadi. 9. Birovning boshidagi sochni, yana qo'lida bolta bilan to'rtga bo'lishni yoqtiradigan faylasuflarni jinimdan battar yomon ko'raman. 10. Agar hokimiyat tepasiga buqalamun chiqsa, a'yonlari tez-tez tuslarini o'zgartirib turadilar (S.E.Mels).

50-mashq. Matnni o'qing. O'timli va o'timsiz fe'llarni ikki guruhga ajratib yozing.

Rivoyat qiladilar: kunlardan birida sulton Husayn Boyqaro shikorga – ovga chiqishni ixtiyor etdi. Unga hazrat Alisher Navoiy hamroh bo'ldi. Shikordan qaytar ekanlar, bir qishloqdan o'tdilar. Ko'cha chetida turgan olti-etti yoshlardagi bolakay salom berdi. Sulton Husayn qo'lini ko'ksiga qo'yib, alik oldi-yu, o'tib ketaverdi. Alisher Navoiy esa bolani ko'rib otini to'xtatdi. Pastga tushib bola bilan qo'shqo'llab ko'rishdi. Keyin tag'in otiga minib, yo'lida davom etdi. Navoiyning bu ishi shahanshohni hayron qoldirdi.

-Mavloni, - dedi u Navoiyga yuzlanib, - siz saltanatning vaziri bo'lsangiz, buning ustiga jahonga taniqli shoir bo'lsangiz, nainki go'dak bir bolaga shunchalar muruvvat ko'rsatadursiz?!

-Olampanoh, - dedi Navoiy jilmayib. – Gap bolada emas. Gap shundaki, bir vaqtlar bu bolaning otasi mening savodimni chiqargan edi. Men ustozimning yetti pushti oldida hamisha qarzdordurmen.

Bu voqea chindan ham bo'lganmi - yo'qmi, noma'lum. Biroq, Navoiydek zukko insondan xuddi shunday harakatni kutish hech kimni ajablantirmaydi. Umuman, hamma xalqlar hamma zamonlarda o'qituvchini buyuk inson hisoblagan. O'zbeklar hurmat qilgan kishisini, ilmi odamlarni domla deb izzatini joyiga

qo'yadi. Ozarbayjonlar muallim deb ehtiromla ko'rsatadi. Tojiklar ustoz deydi. Ruslar uchun «uchitel» degan so'z juda keng ma'noni anglatadi. Biroq bu so'zlarning hammasini yagona ma'no – katta hurmat ma'nosi birlashtirib turadi. (O'.Hoshimov)

Bo'lishli va bo'lishsiz fe'llar

Ish - harakatning amalga oshishi, bajarilishi haqidagi xabarni bildiradigan fe'llar **bo'lishli fe'l** hisoblanadi: *o'qidi, gapirdi, kelmoqchi, yozayapti*.

Amalga oshmaydigan, bajarilmaydigan ish-harakatni bildiruvchi fe'llar **bo'lishsiz fe'l** hisoblanadi. Bo'lishsiz fe'l maxsus vositalar orqali hosil qilinadi:

1. Fe'lga **–ma** qo'shimchasini qo'shish orqali: *yozmadi, kelmadi*.

2. Sifatdosh shakliga **emas, yo'q** so'zlarini qo'shish orqali: *kelgan emas, ketgani yo'q*.

3. **Na** inkor bog'lovchisi orqali: *na yozdi, na o'qidi – yozmadi, o'qimadi*.

Ba'zan nutqda inkor bo'lishli fe'l bilan, tasdiq ma'nosi bo'lishsiz fe'l bilan ifodalanishi mumkin: *Axir, do'st achitib gapirmaydimi? El boshiga ish tushganda kim o'zini chetga oladi?*

51-mashq. Gaplarni o'qing. Bo'lishli va bo'lishsiz fe'llarni aniqlab, guruhlarga ajratib yozing.

1. Ertasi kuni uni yana o'sha joyda, o'sha vaziyatda ko'rib, salom bergan edim, alik olmadi. 2. Gap shundaki, men adabiyot tarixi imtihonidan o'tmay turib muhabbat dardiga muhtalo bo'ldim. 3. Endi o'ylab ko'rsam, imtihondan eson-omon qutulgan taqdirimda ham unga davo topmog'im gumon ekan. 4. Qolaversa, uylanish fikri hali-veri xayolimga kelmasmidi. 5. Bir yil orqasidan soyadek, noshudlarcha ergashib yurdim. 6. O'sha tuyg'uning nomi nima, uni nima deb atash kerak – bilmayman. 7. Dardi dunyom qorong'i tortib, o'sha kuni ko'chada uzoq tentirab yurdim. 8. Ular biz tomonga qarashmadi, o'girilib ham qarashmadi, hayriyat! 9. Dastlab o'qishga kirgan yilim ham ana shu kasalim pand bergan edi. 10. Adabiyot tarixi imtihonidan ham, muhabbat imtihonidan ham o'tolmadim. 10. Xullas, bemaqsad boshlangan muhabbat besamar yakunlandi (E.A'zam).

52-mashq. O'zingiz o'qigan badiiy asarlardan bo'lishli va bo'lishsiz fe'llar ishtirok etgan gaplarni ko'chiring. Ularni ma'no xususiyatiga qarab guruhlantirib yozing.

Fe'l nisbatlari

Ish-harakatning bajaruvchisi bilan predmet o'rtasidagi munosabatning ifodalanishi **fe'l nisbati** deyiladi.

Fe'l nisbatlari besh turga bo'linadi:

1. **Aniq nisbat.** Bu nisbat ega tomonidan bajariladigan harakatni ifodalaydi. Aniq nisbatni hosil qiluvchi maxsus vosita yo'q: *keldi, o'qiyapti, ketmoqchi*.

2. **O'zlik nisbati.** Ish-harakatning boshqa buyumga o'tmay, bajaruvchining o'zida qolishini ifodalovchi fe'llar o'zlik nisbati hisoblanadi. O'zlik nisbati fe'l

negiziga *-n, -in, -l, -il* qo'shimchalarini qo'shish bilan hosil qilinadi: kiyindi, cho'mildi kabi.

3. Majhul nisbat. Bu nisbatdagi fe'llarning bajaruvchisi noaniq bo'ladi. Majhul nisbat *-l, -il, -n, -in* qo'shimchalari bilan hosil qilinadi.

O'zlik va majhul nisbat bir xil qo'shimchalar bilan yasaladi. Ularning farqi gap mazmunidan anglashiladi: Ali tarandi - o'zlik nisbatda, kema ko'rindi – majhul nisbat, bajaruvchisi noaniq.

4. Birgalik nisbati harakatning bir necha shaxs tomonidan bajarilganligini bildiradi. *-sh, -ish, -lash* qo'shimchalari bilan hosil qilinadi: *kelishdi, ketishdi, yugurishdi, bahslashdi*.

5. O'rtirma nisbatdagi fe'llar ish-harakatning boshqa biror shaxs yoki narsa-buyum ta'sirida bajarilganligini bildiradi. Bu nisbat *-t, -dir, -tir, -giz, -g'iz, -qiz, -qaz, -kaz, -ir, -ar, -sat* qo'shimchalari yordamida hosil qilinadi: o'qit, bezat, kengaytir, o'qittir, ko'rgiz, yutqaz, ko'rsat, qaytar kabi.

Ayrim fe'llar birdan ortiq nisbat qo'shimchalari bilan qo'llanishi mumkin: *kiy+in+tir, kiy+in+tir+il+di, o'qi+t+tir+ish+di*. Bunda fe'lning qaysi nisbatga aloqadorligini oxirgi qo'shimchaga qarab belgilanadi.

53-mashq. Gaplarni o'qing. Fe'l nisbatlarini ifodalashiga ko'ra guruhlarga ajratib yozing.

1. Qip-qizargan ufq chang ortidan g'ira-shira ko'rinadi. 2. Ulg'ay ena onabolani shiftida quruq shox-shabbalar osilib turgan pasqamgina chaylaga boshladi. 3. Xursand bo'lgan kampirlar boychechakchilarning qopchiqlariga un solishdi, mamnun qiyofadagi kelinchaklar mushku anbar bo'yi anqigan ro'molchalar taqdim qilishdi. 4. Aka-ukalar jandachi amakiga rahmat aytib, aravadan tushishdi. 5. Akasidan ortda qolmaslikka qancha harakat qilmasin, ko'kda loqayd suzayotgan bulutlar, daraxtdan daraxtga uchib qo'nayotgan qushlar Ilyosning xayolini chalg'itib, qadamini susaytirardi. 6. Uning ortida Ilyos ko'zlarini pirpiratib, afti o'zgargancha o'zini yig'idan zo'r-bazo'r tiyib turardi. 7. Elyoru Ilyos hovlining yarmiga yetishganida ko'cha eshik qiya ochildi. 8. Kun botgan chog'larda kamping ko'nglini «bu uzun tunni qanday o'tkazaman» degan tashvish-tahluka quyundek o'rab-chirmaydi. 9. Oyoq - qo'li titrab: «Man o'lmasam, man o'lmasam, ichkaridan zanjirlab qo'yibman-ku!»- degancha pichirlab, harsillagancha eshik tomon shoshildi. 10. Ruqiya kelinibi enaning rangu ro'yi oppoq oqarib, bir holatda ekanligidan avval sarosimalandi, hatto qo'rqib ketdi (Sh.Bo'taev).

54-mashq. Gaplar tarkibidagi orttirma va majhul nisbatdagi fe'llarni aniqlab tagiga chizing. Ma'no va imlosini tushuntiring.

1. Bir ozdan so'ng katta uydin Zebining bidratma dutori va shirin ashulasi eshitildi. 2. chinakam jo'naydigan kishiday, bor puliga un olib, yog' olib – kulchalar yoptiradi. 3. Sultonxon butunlay nest-nobud bo'ldi. Kechagi botgan quyoshday ... Unutildi! 4. Salom berilar-berilmas yo'talga zo'r berib o'rinlaridan turgan «namozxonlar»ni so'fining yog'lanmagan aravaniki singari ingichka va

g'ashga tegadigan ovozi to'xtatdi. 5.Yerga tushgan uch-to'rtta xazon yaproqlari kuz kechasining sovuq shabadasi bilan yer betida shitir-shitir surinadilar. 6.Yana o'sha kashtalarning yana o'sha kular yuzli ipaklari ilang-bilang chiroq ustidan berib, kungiralarning shaklini qavartirardi. 7.«Boshqalar uchun yopildi, men uchungina ochiladi bu eshik!» deb o'yladi, Miryoqub yana. 8.Miryoqub oz pul, ko'p ustalik sarf qilib o'sha cho'lni o'z nomiga o'tqazdi. 9.Ko'ngliga og'ir tashvishlar solgan yigitchaning shundoq yonginasida juda shirin xayollar bilan birga juda qora o'ylarga botib turgan vaqtda birdaniga ayvon tomondan bir ovoz eshitildi. 10.Bir-ikki bayt o'tgandan keyin Zebining tiniq, g'uborsiz, jonon piyoladek jaranglab chiqadigan chiroyli va o'tkir ovozi qo'shildi (Cho'lpon).

Fe'l mayllari

Ish-harakatning voqelikka munosabati *fe'l mayllari* orqali ifodalanadi. Fe'llarda 3 xil mayl bor:

1.Aniqlik mayli. 2.Buyruq-istak mayli. 3.Shart mayli.

1. *Aniqlik (xabar, ijro) maylidagi* fe'llar ish-harakatning uch zamondan birida bajarilishi yoki bajarilmasligi haqidagi xabarni ifodalaydi. Aniqlik maylining maxsus ko'rsatkichlari yo'q: *o'qidi, o'qiyapti, o'qimoqchi* kabi.

2. *Buyruq-istak maylidagi* fe'llar ish-harakatning bajarilishi bilan bog'liq buyruq, istak, xohish, maslahat, iltimos, undov kabi ma'nolarni ifodalaydi. Bunday fe'llar *-(a)y, -gin, -sin, -aylik, -ing(iz), -sinlar* qo'shimchalari bilan hosil qilinadi: *ketay, borgin, yozsin, ketaylik, boring, yursinlar* kabi.

3. *Shart maylidagi* fe'llar biror ish-harakatning bajarilishi uchun undan oldin bajarilishi shart qilib qo'yilgan harakatni ifodalaydi. Bu mayldagi fe'llar *-sa* qo'shimchasi orqali hosil qilinadi. Shart mayli qo'shimchasi shaklidagi fe'llar sof shart, orzu-istak, iltimos, maslahat, faraz, payt kabi buyruq-istak mayliga xos ma'nolarni ifodalaydi.

Ayrim darslik va qo'llanmalarda shartli va maqsad mayli ham alohida ta'kidlanadi. *Shartli mayldagi* fe'l *-(a)r, -mas* qo'shimchasi bilan yasaluvchi sifatdoshga *edi* to'liqsiz fe'lining qo'shilishidan hosil bo'ladi va bajarilishi biror harakatga bog'liq bo'lgan harakatni ifodalaydi: *U kelsa, sen borar eding*.

Maqsad maylidagi fe'l ish-harakatning bajarilishi maqsad qilinganligini bildiradi: *bormoqchiman, bormoqchi bo'lyapman* kabi.

55- mashq. Berilgan gaplarni o'qing. Shart va buyruq-istak maylidagi fe'llarni guruhlarga ajratib yozing. Ma'nosi va imlosini tushuntiring.

1. U – devday bir erkak bo'lsa, men bir siqim joni bor qiz bo'lsam? 2. Har qalay, ertaga xudo poshsho, egam... Bugunning maslahatidan keling. 3. Shashtini qaytarsam ... Hovliqishini bossam. 4.-Bo'lmasa «yo'q» deng. Saltanatxonga javob beray, ketsin! Azonda kelgan edi. 5.O'rus tilini bilarmidiki, amaldorlar, sudlar bilan chiqishsa? 6.- Aylanay mehmon, kimdan xafa bo'lib tushdingiz? Kim ozor berdi sizga? Ayting! Qovog'ingizni ochsangizchi! Yorug' dunyoga keldingiz! Shukur qiling, sevinging! Mundoq bir kulung! Kulumsirang? Iljaying! 7.Men omi bo'lsam, savodim bo'lmasa, oq-qorani tanimasam, u kishi mulla bo'lsa, zabardast bo'lsa, xudoning buyrug'ini tushunsa, shariatni, tariqatni suvday bilsa... nima deyman? 8.

Haligacha oz topgan bo'lsa, mundan nari ko'p topar. 9. Undan keyin sizning dasturxoningizni solib, qo'lingizga suv berib, qizingizning choklarini tikishib, xizmatigingizni qilib yotardim. Xoh ishoning, xoh ishonmang! 10. Biznikiga bir kirib chiqing (Cho'lpon).

56-mashq. Berilgan gaplarni o'qing. Aniqlik, buyruq-istak va shart maylidagi fe'llarni topib jadvalni to'ldiring. Bo'sh qolgan kataklarga badiiy asarlardan misollar toping.

	Turi	Aniqlik (xabar) mayli	Buyruq-istak Mayli	Shart mayli
Ma'nosi				
	Darak			
	Maqsad			
	Buyruq			
	Istak			
	Orzu			
	Gumon			
	Iltimos			
	Shart			
	Maslahat			

1. - Shoh bundan tashvish tortmasalar ham bo'ladi. Agar buyursangiz, men borib uni olib kelayin, u shohning mute qullaridan bo'lsin. 2. Sher bu so'zlarni eshitib xursand bo'ldi va uni olib kelishni Dimnaga amr qildi. 3.- O'rtoqjon, agar rahming kelayotgan bo'lsa, meni yechib yubor, seni o'z o'rnimga bog'lab qo'yay. Do'stim bilan ko'rishib, uzr so'ray va tezlik bilan qaytib kelay. 4.- Bemorning dardi og'ir bo'lib, sog'ayishdan umidi uzilgan bo'lsa, qanday qilib gapira olsin. 5. O'sha suvda bir toshbaqa yashar edi, suvga tushgan anjirlarni ishtaha bilan yer va «Maymun bularni atayin men uchun tashlamoqda, tanish bo'lmagani holda menga shuncha mehribonlik ko'rsatmoqda, do'stlashsam menga nimalar qilishi mumkin», deb o'ylar edi. 6.-Agar bu yerlarda bo'lmasa, boshqa joylardan atxaray, do'stlardan iltimos qilay, dushmanlarga yolvoray. 7. Bu balodan qutulish uchun sendan najot kutaman, shuning uchun do'stlashmoqchiman. 8. Shunda Donodil dedi: -Menda molu dunyo yo'q, yo'lga olgan ko'rpa-to'shagimgina bor. Istayangiz oling, lekin meni salomat qoldiring, orzumba yetay. 9. Tabib yordamchisiga buyurdi: -Ko'zni ravshan qiladigan doridan keltir, bu kishining ko'ziga surtib qo'yaman. 10. Kim zo'r bo'lsa, u boshqalarni xor etmoqda, insof va muruvvat, adolat va sadoqatni oyoq osti qilmoqda («Kalila va Dimna»).

Fe'llarda shaxs-son

Fe'llarda ish-harakatning kim yoki kimlar tomonidan bajarilishi grammatik son qo'shimchalari orqali aniqlanadi. Ish-harakat bajaruvchisi bir kishi bo'lganda birlik, bir necha kishi bo'lganda ko'plik shakli qo'shimchasi ishlatiladi. Bu

qo'shimchalar harakat bajaruvchisi – grammatik shaxsni ham ifodalaganligi uchun *shaxs-son qo'shimchalari* deb yuritiladi. Fe'llarda uch shaxs mavjud:

I shaxs - so'zlovchi

II shaxs - tinglovchi

III shaxs - o'zga

Fe'llarning shaxs-son qo'shimchalarini olib kelishi *tuslanish*, mazkur qo'shimchalar esa *tuslovchi qo'shimchalar* deyiladi:

Shaxs	Son	
	Birlik	Ko'plik
I	1. –m 2. –man 3. –ay(in)	1. –k 2. –miz 3. –aylik
II	1. –ng 2. –san 3. (-gin)	1. –ngiz 2. –siz 3. –ing(iz)
III	1. – 2. – 3. –sin	1. (-lar) 2. (-lar) 3. –sin(lar)

Fe'l zamonlari

Ish-harakatning nutq so'zlanib turgan paytga munosabati *fe'l zamonlari* deyiladi. Ish-harakat nutq so'zlanib turgan paytdan oldin, nutq so'zlanayotgan paytda yoki undan so'ng bo'lishi mumkin. Shunga ko'ra fe'l zamonlari ham uch turga bo'linadi: O'tgan zamon, hozirgi zamon, kelasi zamon.

I. O'tgan zamon fe'li nutq so'zlanib turgan paytdan oldin bajarilgan yoki bajarilmagan ish-harakatni bildiradi. O'tgan zamon fe'llari 5 turga bo'linadi:

1) Yaqin o'tgan zamon shakli fe'l o'zagiga *–di* qo'shimchasini qo'shish va tuslash orqali hosil qilinadi.

Shaxs	Son	
	Birlik	Ko'plik
I.	Bordim	bordik
II.	Bording	bordingiz
III	Bordi	bordi(lar)

2) Uzoq o'tgan zamon shakli fe'l o'zagiga *–gan* qo'shimchasini qo'shish va tuslash orqali hosil qilinadi.

Shaxs	Son	
	Birlik	Ko'plik
I.	borganman	borganmiz
II.	borgansan	borgansiz
III	borgan	borgan(lar)

Uzoq o'tgan zamon shakli *edi, ekan* to'liqsiz fe'llari yordamida ham hosil qilinadi:

Son		
Shaxs	Birlik	Ko'plik
I.	borgan edim borgan ekanman	borgan edik borgan ekanmiz
II.	borgan eding borgan ekansan	borgan edingiz borgan ekansiz
III	borgan edi borgan ekan	borgan edi(lar) borgan ekan(lar)

Uzoq o'tgan zamon shakli ish-harakatning bajarilganligi bilan bog'liq gumonni anglatganda *-gan* qo'shimchasidan so'ng *-dir* va tuslovchi qo'shimchalar keltiriladi:

Son		
Shaxs	Birlik	Ko'plik
I.	borgandirman	borgandirmiz
II.	yozgandirsan	yozgandirsiz
III	o'qigandir	o'qigandir(lar)

3) *O'tgan zamon hikoya fe'li -b(-ib)* qo'shimchasini olgan ravishdoshni tuslash orqali hosil qilinadi:

Son		
Shaxs	Birlik	Ko'plik
I.	yuribman	yuribmiz
II.	yuribsan	yuribsiz
III	yuribdi	yuribdi(lar)

-b(-ib) qo'shimchasi ravishdoshdan so'ng *edi* to'liqsiz fe'lini keltirish orqali ham o'tgan zamon hikoya fe'li yasaladi:

Son		
Shaxs	Birlik	Ko'plik
I.	kelib edim	kelib edik
II.	kelib eding	kelib edingiz
III	kelib edi	kelib edi(lar)

Son		
Shaxs	Birlik	Ko'plik
I.	kuzatar edim	kuzatar edik
II.	kuzatar eding	kuzatar edingiz
III	kuzatar edi	kuzatar edi(lar)

4) *O'tgan zamon davom fe'li -r(-ar)* qo'shimchasini olgan fe'l shakliga *edi* to'liqsiz fe'lini qo'shish orqali hosil qilinadi:

O'tgan zamon davom fe'li *-yotgan edi* va *-moqda edi* shakllari yordamida ham hosil qilinadi:

Son		
Shaxs	Birlik	Ko'plik
I.	yozayotgan edim ketmoqda edim	yozayotgan edik ketmoqda edik
II.	yozayotgan eding ketmoqda eding	yozayotgan edingiz ketmoqda edingiz
III	yozayotgan edi ketmoqda edi	yozayotgan edi(lar) ketmoqda edi(lar)

5) O'tgan zamon maqsad fe'li *-moqchi edi*, *-digan edi* shakllari yordamida hosil qilinadi:

Son		
Shaxs	Birlik	Ko'plik
I.	chizmoqchi edim o'tadigan edim	chizmoqchi edik o'tadigan edik
II.	chizmoqchi eding o'tadigan eding	chizmoqchi edingiz o'tmoqchi edingiz
III	chizmoqchi edi o'tadigan edi	chizmoqchi edi(lar) o'tmoqchi edi(lar)

II. Hozirgi zamon fe'li ish-harakatning nutq so'zlanib turgan paytda bajarilayotgani yoki bajarilmayotganligini bildiradi. Hozirgi zamon fe'lining quyidagi shakllari mavjud:

1) *Hozirgi zamon davom fe'li* *-yap*, *-moqda*, *-yotib*, *-yotir* va tuslovchi qo'shimchalar orqali hosil qilinadi:

Son		
Shaxs	Birlik	Ko'plik
I.	yozyapman chizmoqdaman ketayotibman kelayotirman	yozyapmiz chizmoqdamiz ketayotibmiz kelayotirmiz
II.	yozyapsan chizmoqdasan ketayotibsan kelayotirsan	yozyapsiz chizmoqdasiz ketayotibsiz kelayotirsiz
III	yozyapti chizmoqda ketayotibdi kelayotir	yozyapti(lar) chizmoqda(lar) ketayotibdi(lar) kelayotir(lar)

2) *Hozirgi kelasi zamon fe'li –a(-y)* va tuslovchi qo'shimchalar yordamida hosil qilinadi:

Son		
Shaxs	Birlik	Ko'plik
I.	tuzaman to'qiyman	tuzamiz to'qiymiz
II.	tuzasan to'qiysan	Tuzasiz to'qiysiz
III	tuzadi to'qiydi	tuzadi(lar) to'qiydi(lar)

III. *Kelasi zamon fe'li* ish-harakatning nutq so'zlanib turgan paytdan keyin bajarilishi yoki bajarilmasligini ifodalaydi. Kelasi zamon fe'lining kelasi zamon maqsad va kelasi zamon gumon fe'li shakllari mavjud.

Kelasi zamon maqsad fe'li –moqchi, -ajak, -gay tuslovchi qo'shimchalar yordamida, *kelasi zamon gumon fe'li esa –(a)r* va tuslovchi qushimchalar orqali hosil qilinadi.

Son		
Shaxs	Birlik	Ko'plik
I.	kelmoqchiman yozajakman	kelmoqchimiz yozajakmiz
II.	kelmoqchisan yozajaksan	kelmoqchisiz yozajaksiz
III	kelmoqchi yozajak	kelmoqchi(lar) yozajak(lar)

Son		
Shaxs	Birlik	Ko'plik
I.	o'qirman	o'qirmiz
II.	o'qirsan	o'qirsiz
III	o'qir	o'qir(lar)

Nutqda zamon shakllarining o'mi almashtirilgan holda qo'llanishini kuzatish mumkin. Bunday hollarda ish-harakatning qaysi zamonga aloqadorligi gapning umumiy mazmunidan anglashiladi: Biz ertaga Buxoroga ketyapmiz.

57-mashq. Gaplarni o'qing. Fe'llarni topib, ulardagi tuslovchi qo'shimchalarning ma'nosini izohlang.

1.-Chidolmayapman, bilasanmi, chidolmayapman. Yana kim bilan ketganini-chi. Voy jinni bo'lmasam, o'zim o'sha savilni «dugona» qilamanmi-a? (Yo.Akram). 2. - Dada-a ... – Jasura og'ringandek tikildi. –Siz uni bilmaysiz... Ana, hozir ham pastda turibdi (E.A'zam). 3. –Menga bittasini bering? – dedi chelakdan

ko'z olmay (N.Norqobulov). 4.—Xullas, biz, -gapirdi chippingem,-o'zimiz qidiruv guruhini tashkil etishga qaror qildik. 5.—Hammamiz bu yerga nima uchun yig'ilganimizni bilamiz, - dedi Rita kengashni ochar ekan, rasmiy ohangda. —Sizlar bilan ishni qanday tashkil qilishni kelishib olaylik. Dastavval tashkiliy masalalarni muhokama qilaylik (A.Qahhor). 6.Men butun insoniyatni ikki toifaga ajratgan bo'lardim: sevishga qodir va muhabbat tuyg'usidan benasib insonlar (M.Shoxonov). 7.70-yillarning oxirlarida Mariyam ikkovimiz Moskvaga borib, mehmonxonadan joy oldik. Bizning kelganimizni eshitib, bir oqshom sen huzurimizga tashrif buyurding va buyuk qozoq bastakori Yestoyning muhabbatiga bag'ishlangan she'ringni o'qib berding. 8.—Bibisora vafot etgach, oradan ko'p vaqt o'tmasdan meni Italiyaga taklif qildilar. Teploxodda Sisiliyaga jo'nadik. 9. Odamlar palubada raqsga tusha boshladilar. Men esam, bir chetda to'siqqa suyanganimcha yum-yum yig'lardim. 10.O'sha musiqa tovushini hozir ehsitam ham to'liqlanib ketaman. Darhol Bibisora esimga tushadi. Bu tuyg'uni tushuntirib berishga o'rijzman (Ch.Aytmatov).

58-mashq. Gaplarni o'qing. Fe'llarni topib, jadvalga muvofiq tahlil qiling.

Namuna: Men Oqtoshga o'tgan yili ta'tilda borganman.

Fe'l	zamani	fe'l negizi	qo'shimchalari	shaxs-son	fe'lining gapdagi ma'nosiga ko'ra sinonimi
borganman	uzoq o'tgan zamon	bor-	-gan+man	I shaxs birlik	borgan edim, borgan dim

1. Ustoz Oybek to'g'risida bilganlarimni yozmoqchiman. Ammo har gal jazm qilganimda jur'atsizlik qo'limni qaytaradi (S.Ahmad). 2. Ikkalasi yuzlari yulduzday charaqlagani holda, darichadan ichkariga hatlagan vaqtlarida Zebining «Qora sochim» kuyiga aytayotgan ashulasi quloqlarni shirin-shirin qitiqlamoqda edi (Cho'lpon). 3. Sarsonboy ota otini ilgarilari shu ustunlardan biriga bog'lab qo'yardi (O'.Umarbekov). 4. Shoikrom o'n kuncha ilgari ishga ketayotib birrov kirib ukasidan hol so'ragan edi (O'.Hoshimov). 5. Suv qalqisa, loyqasi yuqoriga chiqqanday, zamon qalqiganidan buyon yomon ko'paydi (O'.Hoshimov). 6. Xadicha allaqachon uyga kirib ketibdi (O'.Hoshimov). 7. Barcha dalillar, toshlar kosmosdan tushganini ko'rsatadi (H.Shayxov). 8. Ular hayot otlig' mo'jizaga aylanganicha, uqhur xayollaru sho'x shamollarga, avtobusu tramvaylarga qo'shilib ayovsiz o'tib bormoqda (E.A'zam). 9.Yigitali ularni tanimadi. Lekin ust-boshlarining o'ziyoq ularning kimligi, bu yerga nimaga kelishayotganini anglatadi (T.Malik). 10. - Men avval ko'zingni davolamoqchiman. Shunda sen oq bilan qorani farq qiladigan bo'lib, ikkinchi marta kuygan non yemaydigan bo'lasan (Kalila va Dimna).

59-mashq. Matni o'qing. Fe'llarni topib, ularda zamon ma'nosining ifodalanishini tushuntiring.

Osmonni bulut qoplagan. Qor yog'yaptimi, oppoq, mayin qor...

Kampir karavotga suyanib ko'rpa qaviyapti. Chol deraza oldida, bukchaygan, yuzida keksalik horg'inligi, bag'rida sochlari jingalak, qo'g'irchoqdaygina qizaloq. Qizcha kaftini yaxlagan oynaga bosib tashqariga talpinadi. Chol uni bir oldinga, bir orqaga tebratib, xixillagan tovush chiqaradi. Kampir ahyon-ahyonda ularga qarab qo'yadi. Choli xi-xilab kulyaptimi, yig'layaptimi bilmaydi.

Choi kuladi. Lekin kular ekan, nafasi tiqilib, yo'tal tutadi. Qor uchqunlariga tikilganicha yiroq xayollar band etadi uni.

Osmon shunday bulutli va rutubatli edi o'shanda ham. Xuddi shunday oppoq, Mayin qor yog'ardi...

60-mashq. Kichik hajmli bir hikoya yozing. Unga nom qo'yib o'rtoqlaringizga o'qib bering va ular bilan birgalikda fe'llardagi zamon ma'nosining matn mazmuniga mosligini tekshiring.

Fe'llarning tuzilishiga ko'ra turlari

1. *Sodda fe'l: yur, ishla, kel, bor, eshit.*
2. *Qo'shma fe'l: sotib oldi, yutib oldi.*
3. *Murakkab fe'l: o'qib berib turdi, sotib olib berdi.*
4. *Juft fe'l: aytdi-qo'ydi, gapirdi-qo'ydi.*
5. *Takroriy fe'l: o'qiy-o'qiy, ayta-ayta, yozdi-yozdi.*

61-mashq. Gaplarni ko'chiring. Qo'shma fe'llarni topib, ma'no xususiyatlarini izohlang.

1. Otamizning o'lganiga anchagina yil o'tib ketdi (G'.G'ulom). 2. Shundan keyin o'rtoq Boqijon Baqoev uzundan-uzoq so'zlab ketdi (A.Qahhor). 3. Qattiq betoblikdan keyin negadir uning ko'ngli qishlog'ini qo'msab qoldi (S.Zunnunova). 4. Ba'zan to'xtab, adashmadimmi, degandek, u yoq-bu yoqqa alanglar, yana tussmollab yurib ketardi (S.Zunnunova). 5. Miryoqubning o'tkir quloqlari oshxona tomonni tinglarkan, ikki kishining pichirlashib gaplashganini aniq eshitdi, yuragi objuvoz likopiday ura boshladi (Cho'lpon). 6. U ham xudi suratday jonsizgina sudralib yura boshladi (Cho'lpon). 7. So'fi ko'zlarida marvarid donalariday yirik-yirik yoshlari ko'ringani holda, bilganicha aytib berdi (Cho'lpon). 8. Bir ozdan keyin Firuzani ko'tarib qaytib kirdi, ketma-ket ikkita o'g'lini yetaklab olgan Guljahon ko'rindi (O.Yoqubov). 9. Qiziq, usta shu so'zni eshitdi-yu, Nodirni ko'rganida tarqaganday tuyulgan darmonsizlik a'zoyi badanini qayta chulg'ab oldi (O.Yoqubov). 10. So'ngra urush boshlandi-yu, har kim o'z g'ami, o'z tashvishi bilan bo'lib qoldi.

62-mashq. Gaplarni ko'chiring. Juft fe'llarni topib, har birini alohida izohlang.

1. Shu tariqa, ikki aka-ukaning hali beshikda big'illab yotgan to'ng'ichlari «beshik kerti» qilindi-qo'ydi. 2. Kunbo'yi boshqa g'amda yurib, qorin g'amini unutganidanmi, haligi dilg'ashlik tufaylimi, ustma-ust ikki qadah ichdiyu mast bo'ldi-qoldi. 3. Vaholanki, endi u sizni emas, o'z farzandini o'ylaydi, o'z farzandi uchun qayg'uradi, kuyib-yonadi—xuddi sizdek, sizning o'zingizdek. 4. Ba'zilar haftalab ishxonada ko'rinmasligi mumkin, ammo u bir soat bo'lmasa, darrov bilinadi-qo'yadi -- o'mi bor, o'mi! 5. U birgina shu savolga: «Onasining qornida yig'lagani uchun», deya javob berdi-yu imtihondan o'tdi-ketdi. 6. Kutamiz-kutamiz – ofisiantlardan darak yo'q. 7. Shunda hammaning xayolidan kechgan gapni Mirahmad aytdi-qo'ydi. 8.- Ishlar kelasi yilga qoladiganga o'xshayapti, domla -- deb ochig'ini aytdim-qo'ydim. 9. Nogahon bir ko'ngilsizlik ro'y bergan kabi o'tirish birdan sovidi-qoldi. 10. Bu xonadonga, bunday bazmga shunday bir yugurdak kerak edi: Muftilla ana shu vazifani bus-butun egalladi-qo'ydi (E.A'zam).

To'liqsiz fe'l

Hozirgi o'zbek tilida to'liqsiz fe'lning quyidagi shakllari mavjud: *edi, ekan, emish, emas.*

To'liqsiz fe'llar quyidagi xususiyatlarga ega:

1. Mustaqil ma'noga ega emas.
2. Fe'llarga xos bo'lishsizlik, nisbat, zamon kabi ma'nolarga ega emas.
3. To'liqsiz fe'l yakka holda tuslanmaydi. Shaxs-son qo'shimchasi to'liqsiz fe'lga qo'shilsa-da, ular bildirgan shaxs ma'nosi kesim vazifasidagi butun birikmaga taalluqli bo'ladi: *kelgan edi+m, kelgan edi+ng.*
4. To'liqsiz fe'l tarkibidagi *-di, -kan, -mish* qo'shimchalari o'z ma'no xususiyatini yo'qotgan.
5. To'liqsiz fe'lning birinchi tovushi tushirib qo'llanishi mumkin: *kelardi, kelarkan, kelarmish* kabi.
6. To'liqsiz fe'l otga ham fe'lga ham qo'shila oladi. Ko'proq sifatdosh va ravishdoshga birikib keladi.
7. Nutqda qatorlashib kelishi mumkin: Ana xolos, bu odam meni tanirmidi ekan? ... sharmanda bo'ldim (M. Ismoil).

63-mashq. Gaplarni o'qing. To'liqsiz fe'llarni topib, ma'nosi va imlosini tushuntiring.

1. Odamxo'r devlarni yuzlab chaqirim joydan ko'rgan zahoti Burgutning ko'zlaridagi olov devga borib chaqmoq bo'lib urilar ekan. 2. Hirotda hazrat bobom nomiga ham madrasa qurilgan-ku. Hech bo'lmasa o'shal madrasaga dafn etsalar bo'lmasmi-di? 3. - Gavharshodbegim – mening onam ekanini unutmang, amirzoda. 4. –Meni afu eting, hazrat otajon... Qamoqda yotganimda o'tgan alamlar hali xotramdan chiqqan emas. 5. Elchilar orqali Alouddavlaga shu savol berilganda, «Podshoh hazratlari bizni ma'zur tutsinlar, inimiz Abulqosim Bobur bilan urush

harakatlari to'xtagan emas». 6. Bu soqchilar tashqi ko'rinishidan begimni qo'riqlab yurgan bo'lsalar ham, aslida Alouddavla tomonidan qo'yilgan xufiyalar edi. 7. Alouddavla momosining Ulug'bekka yoki Abulqosim Boburga yon bosishida xavotirda bo'lgani uchun begimning har bir qadamini kuzatib turadigan quriqchilar qo'ygan edi. 8. Men suyangan yana bir tog'- siz onam hazratlari ekaningizni birga safar qilganlarimizda aytgan edim. 9. Agar ular bostirib kirib, qo'shni xonachada o'ltirgan Bobo Husaynni topib olsalar o'limga mahkum etishadi. 10. Nechunki men Hirotning eng nufuzli Mahdi Ulyosi, sizning onangiz bo'lganim uchun Alouddavlagaga kerak emishmen (P.Qodirov).

Ko'makchi fe'lli so'z qo'shilmasi

Nutqimizda ikki yoki undan ortiq fe'ldan iborat birliklar ham qo'llaniladi. Ular tarkibidagi asosiy ma'noni ifodalovchi qism *yetakchi fe'l*, uni to'ldirib, izohlab keladigan qism esa *ko'makchi fe'l* hisoblanadi: *o'qib chiqdi* (*o'qib – yetakchi, chiqdi – ko'makchi fe'l*). Bunday qo'shilmalar ko'makchi fe'lli so'z qo'shilmasi (ayrim darsliklarda fe'lning analitik shakli) deb yuritiladi.

O'zbek tilida butunlay ko'makchi fe'lga aylangan birorta ham fe'l yo'q. Ayrim mustaqil fe'llar ko'makchi fe'l vazifasida qo'llanib turli-tuman ma'nolarni ifodalashga xizmat qiladi:

1. Harakatning to'satdan yuzaga kelganligi: *bo'lib qoldi, taqillab qoldi, ko'rib qoldi, aytib qo'ydi*.
2. Harakatning davomiyligi: *aytib turdi, o'qib berib turdi, qarab-qarab turdi*.
3. Harakatning tugallanganligi: *o'qib chiqdi, aytib bo'ldi, so'zlab berdi, turtib qo'ydi* va hokazo.

Ko'makchi fe'lli so'z qo'shilmasi tarkib jihatidan turlicha shakllanishi mumkin:

1. Ko'makchi fe'l birdan ortiq bo'lishi mumkin: *aytib berib turdi*.
2. Yetakchi va ko'makchi fe'l o'rtasida yuklama kelishi mumkin: *kechikib ham qolibman*.
3. Yetakchi qism juft va takroriy so'zga teng bo'lishi mumkin: *qizarib-bo'zarib ketdi, baqirib-baqirib tashladi*.
4. Yetakchi fe'l uyushib kelishi mumkin: *yaqinlashib, do'stlashib qoldi*.

64-mashq. Gaplarni o'qing. Ko'makchi fe'lli so'z qo'shilmalarini topib yozing. Yetakchi va ko'makchi fe'lni alohida izohlang.

1. Katta to'yxonaning kichik kursisida bazo'r o'tirib, hasratimni ho'ngrab boshlayman (Yo.Akram).
2. U zardo'zi ko'rpachalar to'shalgan tanobiyga to'rdagi eshikdan kirib keldi (P.Qodirov).
3. «Mening qalbim yo'qmi, men baxtsizmanmi?» degan savol uni og'ir ahvolga solib qo'ydi (T.Malik).
4. Ariq suvining nihoyatsiz bu harakatini uzoq ko'zdan kechirib o'lturg'ach, qo'l uzatib suvdan oldi va yuzini yuvdi (A.Qodiriy).
5. Yaponiya urush vayron qilgan iqtisodini qanday qilib

ko'tardi hamda uni hayratlanarli darajadagi yuksaklikka olib chiqa oldi? (N.Takayama). 6. U musichalar ketib qolmasligi uchun derazalarni yopib qo'ydi (T.Murod). 7. Kelin eshikdan ko'ringach, o'g'liga «qarshi ol» degandek qilib qarab qo'ydi (A.Qodiriy). 8. Xitoylar hamma narsani pul bilan hal qilish mumkin deb hisoblab, dunyodagi eng qimmatbaho harbiy kemalarni ko'plab sotib oladi (N.Takayama). 9. Angordan qaytayotgan pada ortidan ko'tarilgan quyuq chang bir muddat muallaq turib qoladi, so'ngra keng dala bo'ylab yoyilib ketadi (Sh.Bo'taev). 10. Buvaydadan avtobusga chiqishim bilanoq Muazzamga ko'zim tushib qoldi (S.Ahmad).

65- mashq. Berilgan gaplarni o'qing. Qo'shma fe'l va ko'makchi fe'lli so'z qo'shilmasini farqlab, guruhlariga ajratib yozing va har birini namunadagidek tahlil qiling.

Namuna: o'qib chiqdi – ko'makchi fe'lli so'z qo'shilmasi; o'qib – yetakchi fe'l, o'qi+b o'qimoq fe'lining ravishdosh shakli; chiqdi – ko'makchi fe'l bo'lib, yetakchi fe'ldan anglashilgan harakat ma'nosining tugallanganligini bildiradi. – di yaqin o'tgan zamon fe'li III shaxs birlik shaklini ifodalaydi.

quloq soldi - qo'shma fe'l, ot+fe'l (-di), fe'l yaqin o'tgan zamon III shaxs birlik shaklida ifodalangan. Eshitdi, tingladi fe'llariga sinonim bo'ladi.

1. Urushning alg'ov-dalg'ovida tobora bo'yni yo'g'on bo'lib ketayotgan bebosh beklar esiga tushgani sari ko'ngli bezovta bo'lardi. 2. Boshqalari ham ko'chadagi otlariga minib, bir lahzada g'oyib bo'lishdi. 3. Tohir qopdagi po'lat sandiqni aravakash bilan ko'tarishib uyga olib kirdi. 4. Aravakash yigit ikki kosa to'la qatqil osh ichgandan keyin otlariga qarash uchun hovliga chiqib ketdi. 5. Tohir aravadan yuk tushirayotib, otning sag'risiga qo'li tegib ketdi. 6. Mirzoning o'zi esa tom yog'ochlariga, somon suvoqlariga aralashib, uch terak bo'yi pastga qulab ketdi. 7. Xotinlari orasida eng yoshi ulug'i va eng obro'parasti Fotima Sulton bo'lganligi uchun Mirzo birinchi bo'lib uni yuqoriga taklif qildi. 8. Qorako'z begim tashvishli yuz bilan sekin burildi-yu, ichki eshiklardan o'tib, xobgohga qaytib bordi. 9. Ikki yigit bir tor ko'chaga kirib ketishdi-yu, anchadan keyin aytilgan narsalarni olib kelishdi. 10. Besh yigit muvaffaqiyatsizlikka uchragandan ruhlari tushib, uylariga tarqaganlarida tong yorisha boshlagan edi (P.Qodirov).

Fe'ning vazifadosh shakllari

Fe'ning vazifadosh shakllari deganda fe'ning gapda ma'lum sintaktik vazifani bajarishga xoslangan shakllari tushuniladi. Fe'ning vazifadosh shakllari 3 xil: *sifatdosh, ravishdosh, harakat nomi*.

Bu shakllarning mavjudligi uchun fe'llar gapda ega, to'ldiruvchi, aniqlovchi bo'lib kela oladi.

Sifatdosh

Sifatdosh predmetning belgis:ni bildiradigan fe'l shakli hisoblanadi. Ular gapda asosan sifatlovchi aniqlovchi bo'lib keladi.

Sifatdosh fe'lining sifatga yaqin shakli bo'lib, xuddi sifatlar kabi otga bog'lanadi va uning belgisini aniqlab keladi.

Sifatdoshlar quyidagi qo'shimchalar yordamida hosil qilinadi:

-gan(-kan, -qan). o'qigan bola, cho'kkan kema, oqqan daryo.

-digan, -yotgan. keladigan mehmon, yugurayotgan kishi.

-r, -ar(bo'lishsiz -mas). qaytar dunyo, uchar yigit, so'nmas hayot.

-ajak. bo'lajak kuyov, qurilajak bino.

-asi. kelasi kun, kelasi zamon.

-vchi, -uvchi. azon aytuvchi, kechira oluvchi.

Tarixiy asarlarda sifatdoshning **-mish**(kelmish mehmon), **-g'lik** (yasatig'lik uy, chirog'i yoqig'lik xonadon), **-rlik** (qorin to'ydirarlik bir kasb) kabi affiksalar bilan yasalgan shakllari ham uchraydi.

Sifatdoshlar ham barcha fe'llar singari o'timli-o'timsiz, bo'lishli-bo'lishsiz va zamon ma'nosini ifodalash xususiyatiga ega: rasm chizgan qiz - o'timli, rasm chizilgan daftar - o'timsiz, o'qigan -- bo'lishli, o'qimagan – bo'lishsiz, kelgan - o'tgan zamon, kelayotgan - hozirgi zamon, bo'lajak – kelasi zamon.

Sifatdoshlar ifodalagan zamon nisbiy bo'ladi. Harakatning nutq so'zlanib turgan paytga munosabatini bevosita ko'rsatmaydi. Uning qaysi zamonga tegishliligi gapning kesimi orqali anglashilgan vaqtga yoki gapning umumiy mazmuni bildirgan vaqtga nisbatan belgilanadi: Topshiriqni birinchi *bajargan* (bajaradigan) o'quvchini *taqdirlayman*. Buning ustiga mamlakatning har yeridan sen *tanimagani* (tanimaydigan) odamlardan har xil xatlar, g'alati-g'alati sovg'a *kelib turadi* (A.Qahhor).

Sifatdoshlar otlashganda otga xos xususiyatlarga ega bo'ladi. *Kuygan* o'lanchi bo'lar, *suvgan* – laparchi. Qizni *so'raganga* ber, qimizni *suvsaganga*.

66-mashq. Gaplarni o'qing. Sifatdoshlarni topib, namunadagidek tahlil qiling.

Namuna: choy ichayotgan Xonzoda begim shoshilib piyolasini dasturxonga qo'ydi (P.Qodirov).

ichayotgan – sifatdosh, -ayotgan qo'shimchasi yordamida yasalgan, hozirgi zamon sifatdoshi, otlashmagan, otga bog'langan va gapda aniqlovchi bo'lib kelgan.

1.Fotima Sulton yonida uyqusirab o'tirgan o'g'ilchasi Jahongir mirzoni bag'riga bosib, boshini silab qo'ydi. 2.Farg'ona vodiysiga uch tomondan hujum qilib kelayotgan shu og'ir vaziyatda Umarshayx mirzo hamma xotinlariga iloji boricha iltifot ko'rsatmoqchi bo'ldi. 3.Dasturxonga tortilayotgan kiyik kabobi, kaklik go'shtlari hazratdan so'ng Qutlug' Nigor xonimga qo'yilar, undan keyin Fotima Sultonga navbat kelar edi. 4.Shu sababli og'izda eriydigan eng a'lo go'shtlar ham Fotima Sultonga iltima ovqatdek mazasiz tuyulardi. 5.Ammo uning qayg'udan ezilgan ko'ngli ham tashnalikdan qiynalayotgan tani ham ko'z oldidagi bekik va dim qo'rg'ondan ko'ra, uzoqdagi daraxtzorlarni, keng, ochiq joylarni afzal ko'rardi. 6.Uning raqiblari bu ikkilanishlarni bo'lajak podshohga aytib, dorug'alik amalini tortib olishlari mumkin emasmi? 7.Bo'lajak podshohga xizmat qilish uchun

to'plangan beklarning hech qaysisi Boburga hozir bir qultumgina suv kerakligini sezmas edi. 8. Birda-yarim sezganlari ham shuncha odamning oldida yosh podshohning ro'zasini ochirish musulmonchilikka to'g'ri kelmaydi, deb bunday ishni qilishdan qo'rqishar edi. 9. Quvasoydan narida – Karkidon adiridagi yov ilg'orlari yoqqan gulxanlar milt-milt qilmoqda edi (P.Qodirov).

67-mashq. -(a)r, -(u)vchi qo'shimchalari yordamida yasalgan sifatdoshlar ishtirokida bir necha gap tuzing.

Ravishdosh

Ish-harakat belgisini bildirgan, uning qay holatda, qachon va nima maqsadda bajarilishini anglatadigan fe'l shakli *ravishdosh* deyiladi. Ravishdoshlar fe'lga bog'lanadi va gapda asosan hol bo'lib keladi: Shu payt chorbog'dan echki *yetaklab* Dildor kirib keldi (S.Ahmad).

Ravishdoshlar quyidagi qo'shimchalar bilan hosil qilinadi:

-a, -y: *bora-bora* unutdi, *yig'lay-yig'lay* charchadi. Bo'lishsizi **-ma** qo'shimchasi bilan yasaladi: *aytmay, bormay*.

-b, -ib: *so'rab* ko'r, *yig'lab* yubordi, *qiynalib* qoldi. Bo'lishsiz shakli **-may** (*-mayin*) qo'shimchasi bilan yasaladi: *so'ramay kirdi, gapirmay o'tirdi*.

Qanotini qush *qoqmayin*

Uyg'onar el polvonlari (Mirtemir).

-gach, -kach, -qach: *kelgach, kechikkach, chiqqach*. U *kelmagach* men borishga majbur bo'ldim. Nutqda bunday ravishdoshlar o'rni *kelgandan keyin, chiqqandan keyin* tipidagi shakllar qo'llaniladi.

-gani, -kani, -qani, -gali: *maslahatlashgani* keldi, *ko'rgali* keldi. Ko'chat *ekkanı* bordik. Ko'chaga *chiqqani* payt poylar edi. Bu qo'shimcha bilan yasalgan ravishdoshlar maqsad ma'nosini ifodalaydi. Gapda *uchun* ko'makchisiga sinonim bo'ladi. *O'qigani keldi - o'qish uchun keldi*. Bu qo'shimcha bilan yasalgan ravishdoshning o'ziga xos xususiyatlaridan yana biri uning bo'lishsiz shaklga ega emasligidir.

-gudek, yetgudek, o'tgudek, yig'lagudek, yiqilgudek.

-guncha, -kuncha, -quncha. To xo'rda suzilib *kelguncha* u bir tomonga qiyshayib uxlab qolgan edi (S.Ahmad). Kun *oqquncha* ulgurishi lozim. Bu ko'chat meva *tukkuncha* yana qancha qovun pishadi. Aytganini *qildirmaguncha* qo'ymaydi.

Ravishdoshlar ma'nosiga ko'ra quyidagi turlarga bo'linadi:

1. Payt yoki sabab ravishdoshlari. Ular **-gach, -kach, -qach, -guncha, -kuncha, -quncha** qo'shimchalari bilan shakllanadi.

2. Holat ravishdoshlari **-b, -ib, -a, -y, -gudek** qo'shimchalari bilan yasaladi.

3. Maqsad ravishdoshlari **-gani, -kani, -qani, -gali** qo'shimchalari bilan yasaladi.

Ravishdoshlar ham barcha fe'llar kabi bo'lishli-bo'lishsiz, o'timli-o'timsiz, nisbat, zamon ma'nolariga ega.

chizgani - o'timli, **uxlagani** - o'timsiz; **borgach** – bo'lishli, **kelmagach** - bo'lishsiz. Masala o'rta qo'yilgach hamma jim bo'lib qoldi. **Qo'yilgach** ravishdoshi majhul nisbat, o'tgan zamon shaklida kelgan.

Tuslanish – tuslanmasligiga ko'ra ikki xil: **tuslanadigan ravishdoshlar: kelibman, kelibsan, kelibdi.**

Tuslanmaydigan ravishdoshlar: -gach, -gina, -gani, -guncha qo'shimchalari bilan yasali, shaxs-son va zamon qo'shimchalarini olmaydi.

68- mashq. Gaplarni o'qing. Ravishdoshlarni topib, ma'nosi va yasaliishini tushuntiring.

1. Ariqning musaffo tiniq suvi yovoshg'ina oqib kelar, Kumushbibining qarshisig'a yetkanda go'yoki, uning ta'zimi uchun sekingina bir charx urib qo'yar, o'z ustida o'tirgan sohiraning sihri muxassar bo'lg'an kabi tag'i bir kattaroq doirada aylangach, oxistag'ina ko'prik ostig'a oqib ketar edi (A.Qodiriy). 2. Aybnomada ko'rsatiliishicha, bu uchovlon hozir ko'zlarini javdiratib o'tirishgani bilan anoyilardan emas, qo'llari xiyla egrilikka o'rganib qolgan ekan (Sh.Bo'taev). 3. Ijod – vahdatul vujudga intilish, shu bilan birga mavjud olamdan qochish, uni inkor qilish hamdir. Biroq u olamda o'zligini topolmagani, bu olamga mos kelmagani uchungina inkor qiladi (A.Kamyu). 4. Mulozim va navkarlar qo'rqa-pisa ko'shikka yaqinlashayotganlarida marmar hovuzdan beridagi behi shoxiga qontarib qo'yilgan bo'z otga ko'zleri tushdi (P.Qodirov). 5. Qarshimizda real dunyodan aks olgan badiiy dunyo – azoblari mahshargacha cho'ziluvchi, g'am-qayg'uni hech qachon baxtu saodatga aylanmaydigan va qismat sharobini oxirigacha sipqorishga mahkum etuvchi dunyo turibdi (A.Kamyu). 6. Aytishlaricha, olamdan o'tayotganida ham peshonasiga shapatilay-shapatilay, yuzlarini tirkay-tirkay, faryod cheka-cheka ko'zlarini yumgan ekan (E.A'zam). 7. Odam bolasi boshiga kulfat tushguday bo'lsa, xayolga berilib «bu kulfat bulutini kim yubordi-yu, kim tashvish yomg'irini yog'dirdi», deb o'ylay boshlaydi (T.Malik).

Harakat nomi

Ish-harakat yoki holatning nomini bildiruvchi so'zlar **harakat nomi** deyiladi. Harakat nomlari otga xos grammatik ko'rsatkichlarni qabul qiladi va gapda otga xos sintaktik vazifalarni bajaradi. Harakat nomi qo'yidagi qo'shimchalar bilan yasali:

1. Fe'l negiziga **-(i)sh** qo'shimchasini qo'shish bilan: *o'tirish, chalish, yozish, kulish, so'zlashish.*

Ba'zan **-lik** qo'shimchasi bilan qo'llanadi: *borishlik, yurishlik.*

2. Fe'l negiziga **-(u)v** qo'shimchasini qo'shish bilan: *o'quv, uchrashuv, kelishuv.*

Agar fe'l **«i»** unlisi bilan tugagan bo'lsa, **«i»** «u»ga, **«a»** bilan tugagan bo'lsa, **«a»** «o»ga aylanadi: *to'qi-to'quv, sayla-saylov.*

3. Fe'l negiziga **-moq** qo'shimchasini qo'shish bilan: *kesmoq, o'qimoq, yozmoq, sog'inmoq.*

Harakat nomining sanab o'tilgan uchchala shakli bo'lishsizlik ko'rsatkichi **-ma** qo'shimchasini qabul qilmaydi. Harakat nomining bo'lishsiz shakli **-maslik** qo'shimchasi bilan yasaladi: *o'qimaslik, aytmaslik, kulmaslik*.

69-mashq. Gaplarni o'qing. Harakat nomlarini topib, namunadagidek tahlil qiling.

Namuna: Xushaxloq, ma'naviyatning komilligiga erishmoqni maqsad qilgan kishining qalbi ozod bo'lmog'i shart (T.Malik).

Bu gapda **erishmoqni, bo'lmog'i** so'zlari harakat nomi hisoblanadi.

Erishmoqni – fe'l o'zagiga –moq qo'shimchasini qo'shish bilan hosil qilingan. Tushum kelishigi qo'shimchasini qabul qilgan. Gapda to'ldiruvchi vazifasida kelgan. **Bo'lmog'i** – fe'l o'zagiga –moq qo'shimchasini qo'shish bilan harakat nomi hosil qilingan. –i egalik qo'shimchasini qabul qilgan. Gapda ega vazifasida kelgan.

1.Majlis ahli Mas'udxonning aytganlarini ma'qullagach, ayniqsa, moddiy masala xususida muzokaralar, tortishuvlar qizib ketdi. 2.Yana mehmon kutishini ayt**may**sizmi, yolg'iz boshida shuncha g'avg'o. 3.Ammo insondagi bu qobiliyat bir javohimi, uni kamolotga yetkurmak-chun tarbiya lozim. 4.Axloqi husniyani ayniqsa yosh avlodimizga o'rgatmoq bizga ham farz, ham vojib. 5.Qori o'tirganlarga bir-bir nazar tashlab olgach, tag'in so'zida davom etdi: - Buning ayni vaqti-soati keldi, fursatni qo'ldan bermaslik, hushyorlik darkor. 6. Xalqni ma'rifat tomon boshlamoq bizning burchimiz. 7.- Ahvoli zamon chakki emas, -- so'zida vazmin davom etdi Anvar qori. – Muvaqqat hukumat harbni davom ettirmoqda, qurol-aslahaning g'amini yemoqda. 8.Shokir otaning kampiri Risolat bibi uyda kam bo'ladi, tentirashdan bo'shamaydi. 9.- Go'zal bayt, Lutfiy hazratlarini o'qishni ham, tinglashni ham yaxshi ko'raman, - dedi Zumrad chiroyli kulib.

70-mashq. Gaplarni o'qing. Fe'llarni topib, vazifa shakllariga ko'ra guruhlarga ajratib yozing va morfologik tahlil qiling.

Kuchli iroda – faqat bir narsani xohlab, unga erishishgina emas, balki zarur bo'lganida nimadandir yuz o'girishga o'zini majbur qila bilish hamdir. Iroda, bu shunchaki istak va uning qondirilishi emas, balki u ham istak, ham qanoat, ayni choqda voz kechish hamdir. Donolar aytibdilarki: «Qat'iy iroda yetishmagan odamda aql ham yetishmaydi». Irodasiz kimsalar qo'rqqdirlar, madomiki qo'rqq ekan – demak, u ojiz. Iroda faqatgina arzimas narsalarga, faqatgina qandaydir ma'nosiz narsalarga osilib oladigan bo'lsa, u qaysarlikka aylanib qoladi. Ya'ni fazilat – illatga aylanadi va boshqalar bilan munosabatda to'sqinlik qila boshlaydi (T.Malik).

71-mashq. Gaplarni o'qing. Fe'llarni topib, vazifa shakllariga ko'ra guruhlarga ajratib yozing va morfologik tahlil qiling.

Barg ustida o'rmalayotgan ipak qurti bir zumgina to'xtab, boshini ko'tardi-yu, atrofida hayot jo'sh urayotganini ko'rdi: kimdir chirillab qo'shiq aytardi, kimdir

sakrab quvnardi, kimdir rohatlanib uchardi... Faqat u bechoragina ucholmasdi, qo'shiq ham ayolmasdi. Bir bargni kemirib ado qilib, ikkinchisiga o'tguncha o'z nazarida dunyoni aylanib chiqqanday bo'lardi. Biroq shunga qaramasdan u taqdiridan nolimasdi, «har kim o'z ishi bilan shug'ullanmog'i lozim», deb hisoblardi. Haftalar o'tib, o'ziga ipakdan ajoyib uy to'qishga navbat yetdi. U oshiqcha mulohaza qilib o'tirmay, o'ziga buyurilgan yumishni ado etishga kirishdi-atrofini ipak tolalari bilan o'rab chiqdi-da:

-Yana nima qilay?—deb so'radi.

-Sabr qil, -degan ovoz eshtildi, -hammasi o'z navbati bilan.

Vaqt kelib ipak qurti uyg'ondi u endi arang o'rmalovchi qurt emas go'zal kapalak bo'lib ko'z ochdi. O'zining ipak saroyidan chaqqonlik bilan yorug' dunyoga chiqib, chiroyli qanotlarini qoqqan holda ucha boshladi... (T.Malik)

72-mashq. Matnni o'qing. Unga nom qo'ying. Fe'llarni topib tahlil qiling.

O'rgumchak qulf tirqishiga joylashib temir saroyga ega bo'ldim, deb quvonibdi. Tirqishdan mo'ralab, reja tuza boshlabdi: «zinapoyalar orasiga to'r tashlab, pashshalarning dodini beraman. Anavi burchakka to'rlarimni tortib, semiz-semiz chivinlarni tutaman. Ostonaga to'r tashlasam, mayda qurtlar ham ilinadi...»

O'rgumchak o'z rejasidan mast bo'lib turganda oyoq tovushlari eshutilibdi. Uy egasi kelib, qulfga kalit solibdi-yu, xayolparastni ezg'ilab yuboribdi...

73-mashq. Matnni o'qing. Unga nom qo'ying. Fe'llarni topib tahlil qiling.

Har bir inson ba'zan ongli ravishda, ba'zan esa o'zi bilmagan tarzda kelajak avlod uchun yo'l ochadi. Lekin ochayotgan yo'lining qandayligini va qayoqqa yetaklab borishini bilmaydi. Biz uchun ham ajdodlar qachonlardir yo'l hozirlagandirlar. Ko'plarning nomlarini ham ochgan yo'llarini ham yillar shamoli tuproqqa ko'mib tashladi. Bizlarning oqibat takdirlarimiz ham bundan ortiq bo'lmas. Shunday ekan, kerilish, kibirlanish, maktanish ko'chalaridan nari yurganimiz ma'qul. (T.Malik)

Fe'llarni tahlil qilish tartibi:

1. Qanday so'roqqa javob bo'ladi?
2. Bo'lishli-bo'lishsiz shakli.
3. O'timli-o'timsiz shakli.
4. Nisbati, turi, qo'shimchasi.
5. Qaysi mayldaligi, qo'shimchasi.
6. Shaxs-son shakli.
7. Zamon ma'nosining ifodalanishi.
8. Tuzilishiga ko'ra turi.
9. Yasalishiga ko'ra turi.
10. Vazifadosh shakllarga egaligi.
11. Gapdagi vazifasi.

Namuna: Yana o'shanday qayg'uli ovoz eshitildi (T. Qaipbergenov).

Nima qildi? Bo'lishli, o'timsiz, majhul nisbat –il, aniqlik xabar maylida, III shaxs birlik shaklida, o'tgan zamon, yaqin o'tgan zamon shakli, sodda fe'l, gapda kesim vazifasida kelgan.

74-mashq. Fe'ning ma'noviy guruhlarini 6- sinf darsligidan ko'chirib yozing va misollar asosida tushuntiring.

YORDAMCHI SO'ZLAR TURKUMI

Lug'aviy ma'no ifodalamay, mustaqil so'zlar orasidagi grammatik munosabatni shakllantiruvchi so'zlar *yordamchi so'zlar* deyiladi. Ko'makchi, bog'lovchi va yuklama yordamchi so'zlar turkumini tashkil etadi.

BOG'LOVCHILAR

Gapning uyushiq bo'laklari va qo'shma gap tarkibidagi sodda gaplarni bog'laydigan yordamchi so'zlar *bog'lovchilar* deyiladi. Bog'lovchilar grammatik jihatdan o'zgarmaydi va mustaqil lug'aviy ma'no anglatmaydi. Ular gapda yakka va takroriy holda qo'llanishi mumkin.

Yakka bog'lovchilarga va, hamda, ammo, lekin, biroq, chunki, sari, toki, go'yoki, balki, basharti, -ki, -kim, holbuki, vaholanki, garchi kabilar kiradi.

Takroriy bog'lovchilarga dam-dam, ba'zan-ba'zan, ham-ham, bir-bir, yoki-yoki, yo-yo, goh-goh, xoh-xoh kabilar kiradi.

Bog'lovchilar gapdagi vazifasiga ko'ra ikki xil bo'ladi: teng bog'lovchilar, ergashtiruvchi bog'lovchilar.

1. Teng bog'lovchilar gap bo'laklari va ayrim sodda gaplar orasidagi teng munosabatni ifodalaydi: Kecha sokin va iliq edi. Hamma keldi, biroq Rustamdan darak yo'q.

Teng bog'lovchilarning quyidagi turlari mavjud:

Biriktiruv bog'lovchilari: va, hamda (bog'lovchi vazifasidagi bilan ko'makchisi, ham yuklamasi).

Kitob va daftar sotib oldim.

Kitob bilan daftar sotib oldim.

Kitob hamda daftar sotib oldim.

Ham kitob, ham daftar sotib oldim.

Kitob, ham daftar sotib oldim.

Zidlov bog'lovchilari: ammo, lekin, biroq, balki, holbuki.

Gapingiz to'g'ri, lekin masalaning boshqa tomoni bor.

Gapingiz to'g'ri, ammo masalaning boshqa tomoni bor.

Gapingiz to'g'ri, biroq masalaning boshqa tomoni bor.

Gapingiz to'g'ri, ammo lekin masalaning boshqa tomoni bor.

Yolg'iz o'zini emas, *balki* butun guruhni o'yladi.

U keldi, *holbuki* kelmasligi ham mumkin edi.

Ayiruv bog'lovchilari: *yo, yoki, dam, goh, ba'zan, bir.*

Bir zo'r otash, *bir* zo'r alanga

Ikki qalbga tutashgani rost (H.Olimjon).

Goh qirda, *goh* dalada ko'rinib qolar edi. Uning qo'shig'i *dam* eshitilib, *dam* yo'q bo'lib ketar edi (S.Ahmad).

Inkor bog'lovchisi: *-na.*

Boysunqur mirzoga o'xshaganlarda *na* unisi bor, *na* bunisi (P.Qodirov).

2. Ergashtiruvchi bog'lovchilar: *agar, basharti, chunki, go'yo, go'yoki, garchi, shuning uchun, -ki (-kim).*

Ergashtiruvchi bog'lovchilarning quyidagi turlari bor:

Aniqlov bog'lovchisi: *-ki (-kim), ya'ni.*

Roviyalar nasihat qiladilarkim: yo'lda qaroqchilar mavjudligini bilgan tabdirlil sayyoh yolg'iz yurmaydi (T.Malik).

Sabab bog'lovchilari: *chunki, shuning uchun, negaki.*

U ketishni istamas edi, *negaki* qishlog'ining har qarich yeri uning uchun tabarruk edi.

Shart bog'lovchilari: *agar, agarda, basharti, garchi, mabodo.* She'riyatda *gar, garchand* shaklida ham uchraydi. Ba'zan *bordiyu* so'zi ham bog'lovchi vazifasida kelishi mumkin: *Bordiyu* hayotda uchratolmasam, o'ylab xayolimda yaratardim, kel! (A.Muxtor)

Chog'ishtiruv bog'lovchilari: *go'yo, go'yoki.*

Otabek ko'zini to'ldirib binoga qaradi, *go'yo* bu qarashda u dunyo malagi bilan vidolashar edi (A.Qodiriy).

75-mashq. Bog'lovchilarni topib vazifa va ma'nosini tushuntiring.

1. Shuning uchun Sherimbek uning otini orqaga burayotganda Bobur qarshilik qilmadi. 2. Bobur shunday paytda ota yurti Andijonni tashlab ketganini xalq bilsin, undan ixlosi qaytsin. 3. So'nggi gap Fotima Sulton bilan Qutlug' Nigor xonimga qaratilganligini hamma sezdi. 4. Biroq boyagi shirin orzular hamon xayolini to'ldirantirib, ko'ziga uyqu qo'ndirmaydi. 5. Bobur mirzo sendan faqat ikki yoshga katta bo'lsa ham, agar mening o'mimda qolsa, sen unga farzanddek sodiq bo'lgin. 6. Lekin u o'tlanib uyiga qaytayotganda sal hovuridan tushdi-yu, Uzun Hasan aytgan so'nggi gaplarda achchiq bir haqiqat borligini sezdi (P.Qodirov). 7.Chunki shohini o'zim eltib berishka ham endi hozirlanib qolg'an edim. 8. Siz uylanganda o'zingiz yoqtirib uylandingizmi yoki oradag'ilarning yoqtirishi bilanmi? 9. O'tabboyning muloqoti uchun Musulmonqul ham go'yo hech narsa ko'rmagandek o'rnidan turib uning bilan quchoqlashib ko'rishdi. 10.Mana shuning uchun mundan keyin bizning boshqa bir yo'l bilan ish ko'rmagimiz taqozo qiladilar (A.Qodiriy). 11.Chunki mehmon xon tayinlagan gapni xonning og'zidan qanday chiqqan bo'lsa, shundayligicha yetkazyapti, deb o'yladi. 12.Agar o'ng qo'lning buyrug'ini chap qo'l bajarsa, oyoq miya da'vat etgan tomonga yursa ayb bo'lmasa kerak (T.Qaipbergenov). 13.Go'yoki shuncha o'tkan gaplarga qiymat

bermagandek. Men buning sirrini endi xo‘b bilib oldim, deb qo‘ydi. 14. Bilsangiz ham yanglish onglabsiz, chunki buning sirri siz o‘ylag‘oncha emas (A.Qodiriy).

76-mashq. Gaplarni o‘qing. Bog‘lovchilarni topib, qo‘llanishiga ko‘ra guruhlarga ajratib yozing va ma‘nosini izohlang.

1. Shu vaqt uy ichidagi sitamgar pari o‘zining sihirlik ko‘zlari bilan Otabekka yana kulib qarab turar edi-da, go‘yoki shu kulish bilan o‘z sihrining qaysi darajalarda kuchli bo‘lg‘onini so‘zlab faxrlanar edi. 2. Ammo siz hurmatlularga ma‘lumdir, bizning shul Otabekdan o‘zga farzandimiz bo‘lmay, dunyoda o‘zimizdan keyin qoldiraturg‘an tuyoqimiz va ko‘z tikkan orzu-havasimiz, umid hadafimiz faqat shul Otabekdir (A.Qodiriy). 3. Izbosar bahodir uni xafa qilmoqchi emas edi, gapini ham sira qaytarib o‘rganmagan edi, shuning uchun ham ko‘nglini ko‘tarmoqchi bo‘ldi. 4. Go‘yo qabrlari ustiga yog‘ochlar qadalgan mozor bilan siljib kelayotganga o‘xshaydi (T.Qaipbergenov). 5. Lekin o‘zini dadil tutishga tirishib, otlig‘ kelayotgan Yoqubbekning qarshisidan chiqdi. 6. Ammo shahar darbozalari biz uchun biron marta ochilmadi (P.Qodirov). 7. O‘shal vaqtlarda hamrohsiz uxlag‘anim to‘g‘ri, - dedi, - chunki birovlaridan butunlay umidim kesilgan, hamrohimga menga hamisha umidsizlikgina berar, dahshatimnigina ortdirar edi. 8. Yaxshi, men unga shunday deb aytgan ham bo‘layin, lekin shunda ham sizning xafalanishingiz menga qiziq tuyuladir (A.Qodiriy). 9. Abu Yusuf bilan Muhammad Sulton hamon fitnachilarni ovlab yurgani, ularning uylarini talab boyiyotgani, allakimlar o‘q yoki tig‘ zarbidan jon berayotgani Zuhrabegimning ko‘z oldiga keldi. 10. Agar biz shaharni yetti oy qamal qilmasak, bu baxtsizlik bo‘lmasligi mumkin (P.Qodirov).

Bog‘lovchilarni tahlil qilish tartibi

1. Qo‘llanishiga ko‘ra turi (yakka, takror).

2. Ma‘no va vazifasiga ko‘ra turi (teng, ergashtiruvchi).

3. Bog‘lash xususiyatiga ko‘ra turi (gap bo‘laklarini, qo‘shma gap tarkibidagi sodda gaplarni).

4. Sinonimi.

Namuna: Agar topshiriqlarni o‘z vaqtida bajarsang, seni ta‘tilda Buxoroga olib boraman.

Agar – bog‘lovchi.

1. Yakka bog‘lovchi.

2. Ergashtiruvchi bog‘lovchi, shart bog‘lovchisi.

3. Qo‘shma gap tarkibidagi sodda gaplarni bog‘lagan.

4. Agarda.

KO‘MAKCHILAR

Ot yoki otlashgan so‘zdan keyin kelib, ularni boshqa so‘zlarga tobelanish asosida birikishini ta‘minlaydigan so‘zlar *ko‘makchi* deyiladi. Ko‘makchilar tuslanmaydi va yasalmaydi. Gapda o‘zi bog‘langan so‘z bilan birgalikda bir so‘roqqa javob bo‘ladi va bir xil gap bo‘lagi vazifasida keladi. Ko‘makchilar ma‘no xususiyati va kelib chiqishiga ko‘ra ikki xil bo‘ladi:

1. Sof ko‘makchilar. 2. Ko‘makchi vazifasida qo‘llanuvchi so‘zlar.

1. *Sof ko'makchilar* o'z lug'aviy ma'nolarini butunlay yo'qotib, qo'llanishiga ko'ra kelishik qo'shimchalariga yaqin turadigan so'zlardir: uchun, kabi, bilan, sayin, singari, uzra, qadar, yanglig'.

2. *Ko'makchi vazifasida* qo'llanuvchi so'zlarga ot, sifat, ravish va fe'l turkumidan ko'makchiga siljigan, gapda ba'zan o'z ma'nosida, ba'zan ko'makchi vazifasida qo'llanadigan so'zlar kiradi. Ular: tomon, burun, ilgari, boshqa, keyin, tashqari, chamasi; sababli, tufayli, orqali, qarshi, chog'li, doir, muvofiq, o'zga; qarab, qaraganda, bo'ylab, yarasha, qaramasdan, qarata, tortib, ko'ra; avval, so'ng, burun, beri, buyon, asosan, binoan, keyin, oldin kabi so'zlardir.

O'z lug'aviy ma'nosini qisman saqlagan, gapda ko'makchi vazifasida qo'llanadigan so'zlar ko'makchi otlar deyiladi. Ularga old, orqa, huzur, yuza, haq, xusus, to'g'ri, tashqari, yon, o'rta, ket, ich, ust, tepa, ost, tag, ora, bosh, o'rin, qosh, yoqa, tomon kabi so'zlar kiradi. Ko'makchi otlar harakat bilan predmet o'rtasidagi turli munosabatni ifodalaydi. Ular kelishik va egalik qo'shimchalarini qabul qilishi mumkin: ostida, tagidan, ustiga, oldida, orqasiga, yonidan, o'rtasi, orasi, boshi kabi. Faqat bu so'zlar gapda o'zidan oldingi so'zlar bilan qaratqich-qaralmish munosabati asosida birikib kelishi lozim. Aks holda o'rin oti hisoblanadi: ko'prik ostida, suv tagidan, ko'chaning boshida, deraza yonida kabi.

Ko'makchilarning qo'llanishi

Ko'makchilar gapdagi vazifasiga ko'ra kelishiklarga yaqin turadi. Shuning uchun ko'p hollarda kelishik qo'shimchalariga sinonim bo'ladi: avtobusda keldim – avtobus bilan keldim, ukamga oldim – ukam uchun oldim.

Nutqimizda faol qo'llanadigan ko'makchilarga quyidagilar kiradi: azbaroyi, bilan, uchun, kabi, ilgari, burun, bosh, chog'li, qadar, sayin, bo'yicha, orqa, orqali, ora, sababli, ko'ra, yon, ich, qarshi, o'rta, tomon, qarab, qaramasdan, qaramay, so'ng, boshqa, keyin, tashqari, ost, ust, tag, buyon, beri, bo'lak, o'zga, holda, asosan, doir, binoan kabi.

Ko'makchilarni qaysi kelishikdagi so'zni boshqarishiga ko'ra quyidagicha guruhlashtirish mumkin:

1. Bosh kelishikdagi so'z bilan qo'llanadigan ko'makchilar:

Bilan. Birgalik, hamkorlik, qurol-vosita, harakatning ketma-ketligi, vaqt, holat kabi ma'nolarni ifodalashda ishlatiladi. Badiiy adabiyotda –la, birla, ila shakllari ham uchraydi. Masalan: Ertaga shaharga tushing, *akam bilan* so'zlashib ishni bitiramiz (Oybek). Sharofat oldida turgan *choynak bilan* uning basharasiga tushirdi (A.Qahhor). Deraza ochilishi bilan Yo'lchi boshini ko'tardi (Oybek). Siddiqjon *kechasi bilan* kiprik qoqmay chiqdi (A.Qahhor). Yo'lchi *jahl bilan* o'rimdan turdi (Oybek).

Uchun. Maqsad, sabab, atash, evaz ma'nolarida qo'llanadi. Badiiy adabiyotda –chun shakli ham uchraydi. –gina, –dir affikslari bilan qo'llanishi mumkin. Masalan: Shaharga *o'qish uchun* keldim. Darsga *qatnashgani uchun* yaxshi biladi. *Ukam uchun* oldim. *Tirishqoqligingiz uchun* mukofot.

Kabi, singari, yanglig'. O'xshatish, chog'ishtirish, qiyos ma'nolarini ifodalaydi: *Olov kabi* kuydiradi. *Otasi singari* general bo'lishni orzu qilardi. *Bahor yanglig'* dillarni yayratar edi.

Sari. Yo'nalish ma'nosini ifodalaydi. Ayrim gaplarda tomon ko'makchisiga sinonim bo'ladi: Tirishdim tog'dan oshdim, *yorug'lik sari* yo'l ochdim (maqol), *yorug'lik sari* – *yorug'lik* tomon.

Sayin ko'makchisi payt, *orqali* – vosita, *chog'li*, *chamasi* – taxmin, *holda* ko'makchisi holat ma'nosini ifodalaydi: *Yil sayin* ortib bormoqda. *Telefon orqali* gaplashdim. *Qirq chog'li* yigit kelishdi. *Tugun ko'targan holda* kirib keldi.

2. Jo'nalish kelishigidagi so'zlar bilan qo'llanadigan ko'makchilar: *tomon* ko'makchisi yo'nalish, *qadar* – chegara, *ko'ra* – sabab, ta'kid, qiyos, *qaramasdan*, *qaramay* – to'siqsizlik, *yarasha* – moslik kabi ma'nolarni ifodalaydi: *Uyga tomon* yo'l oldi. *Kechga qadar* kutdi. *Shunga ko'ra* darsdan ozod qildik. *Yomg'ir yog'ishiga qaramay* yo'lida davom etdi. *Qilmishiga yarasha* jazosini oldi.

3. Chiqish kelishigidagi so'zlar bilan qo'llanadigan ko'makchilar: *so'ng*, *keyin*, *ilgari*, *burun*, *beri* ko'makchilari payt ma'nosini, *boshqa*, *o'zga*, *tashqari*, *bo'lak* – mustasnolik ma'nosini ifodalaydi: *Darsdan so'ng* kutubxonaga boramiz. *O'shandan beri* uni uchratmadim. *Shundan boshqa* ishim yo'q.

4. Qaratqich kelishigidagi so'zlar bilan qo'llanadigan ko'makchilar. Asosan ko'makchi otlar qaratqich kelishigidagi so'z bilan bog'lanadi: *Ko'cha boshida* kutib oldi. *Ko'priik ostiga* kirib ketdi. *Bog' o'rtasida* joylashgan.

Uchun, bilan, kabi ko'makchilari qaratqich kelishigidagi olmoshlar bilan bog'lanishi mumkin: *shuning uchun*, *shuning bilan*, *uning kabi*.

77-mashq. Berilgan gaplarni o'qing. Ko'makchilarni topib, ma'no va qo'llanishiga ko'ra izohlang.

1. Biz ham jon saqlash uchun harqayonga tarqab qochsakmikin? – kinoya bilan so'radi Xo'ja Abdulla (P.Qodirov). 2. Ana undan so'ng Jahongir mirzoning taxtga o'tirishiga hech bir monelik qolmas (P.Qodirov). 3. Shundan so'ng ikkinchi dushmani tuyukdan chiqmayoq ishini bitirdim. 4. Ba'zi ehtimollarga qarshi siz bilan ko'rishmak menga muyassar bo'lmadi. 5. Otabelk Musulmonqul otini, uning yirtqichlig'ini yaxshi bilsa ham, ammo shaxsan o'zini ko'rmagan, shuning uchun xonning yonidag'i hoqong'a iltifot etmadi (A.Qodiriy). 6. Haydar bolaning yuzig'a qarab, keyin peshonasiga kaftini bosdi. 7. Jamshidni ko'mib kelishganidan beri, ayniqsa qizi Zaynab o'zini osib qo'rganidan beri Asadbek yursa ham, tursa ham sodiq yigitini o'ylardi. 8. Ammo uning nima uchun to'q mushuk singari o'ljasini o'ynayotganiga tushunmadi (T.Malik).

Ko'makchilarni tahlil qilish tartibi

1. Turi.
2. Qaysi kelishikdagi so'zga bog'langan?
3. Qanday ma'noni ifodalagan?
4. Qaysi so'zni qaysi so'zga bog'lagan?
5. Sinonimi.

Namuna: Feruza *kuni bilan* dars tayyorladi.

Bilan sof ko'makchi, bosh kelishikdagi so'zga bog'langan, vaqt ma'nosini ifodalagan, otni fe'lga bog'lagan, bo'yi – kun bo'yi.

YUKLAMALAR

Soʻz yoki gaplar mazmuniga qoʻshimcha maʼno berishga xizmat qiladigan yordamchi soʻz va qoʻshimchalar *yuklama* hisoblanadi. Yuklamalar nutqdagi biror soʻzni ajratib koʻrsatish yoki gapga *soʻroq, his-hayajon, taajjub, taʼkid, tasdiq, inkor, gumon* kabi maʼnolarni qoʻshish hamda gapga tasviriylik uchun ishlatiladi. Shuningdek, qoʻshma gap qismlarini, sodda gaplarda esa uyushiq boʻlaklarni bir-biriga bogʻlashga xizmat qiladi.

Yuklamalar maʼno va qoʻllanishiga koʻra quyidagi guruhlarga boʻlinadi:

1. *Soʻroq va taajjub yuklamalari: -mi, -chi, -a, -ya.* Dars tayyorladingmi? Gapirsang-*chi*, bolam, nimadan qiynalding? Voy, biram chiroyli gul ekan-*a!* Ah, qanday soʻlim kecha-*ya!* (Oybek)

2. *Kuchaytiruv va taʼkid yuklamalari: -ku, ham, -yu, -da, -oh, -yoq, -ki, -him, hatto, axir, nahotki, hattoki, -oq, -yoq:* Oʻgʻlim, axir pok eding-*ku*, nur kabi, evoh! (A.Oripov) Ikkimiz *ham* oʻqiyimiz, albatta (A.Muxtor). Tarozibon ne desa shu, ishonamiz-*da!*

3. *Ayiruv va chegaralov yuklamalari: -gina (-kina, qina), faqat, yolgʻiz.* *Faqat* laylak Buxoroda manguga qoldi (A.Oripov). Nazarida qoramoyga boʻyalgan ushoqqina bu yigit nimasi bilandir shu qushlarga oʻxshardi (Oʻ.Umarbekov). Otabek *yolgʻiz* mehmonxonada yotib kun kechirish bilangina qolmadi (A.Qodiriy).

4. *Aniqlov yuklamasi: xuddi, naq.* Vaholanki, endi u sizni emas, oʻz farzandini oʻylaydi, oʻz farzandi uchun qaygʻuradi, kuyib-yonadi – *xuddi* sizdek, sizning oʻzingizdek (E.Aʼzam).

5. *Gumon yuklamasi: -dir.* Qaydadir menga ham bor balki dilband (A.Oripov).

6. *Inkor yuklamasi: na-na.* Uning esiga *na sevgi, na istirohat* keldi (Oybek).

Yuklamalarning tuzilishiga koʻra turlari

Yuklamalar tuzilishiga koʻra ikki xil boʻladi:

1. *Soʻz – yuklamalar: faqat, hatto, hattoki, nahotki, chunki, axir, naq, yolgʻiz, ham, na.*

2. *Qoʻshimcha shaklidagi yuklamalar: -mi, -chi, -oq, -yoq, -gina, -dir, -ku, -da, -u, -yu, -a, -ya.*

Yuklamalarning yozilishi

-mi, -oq (-yoq), -gina (-kina, -qina) kabi turlari soʻzga qoʻshib yoziladi: *koʻrdingmi?, bugunoq, kechagina* kabi. Qolganlari chiziqcha bilan ajratib yoziladi: *sen-chi?, aytdim-ku!* kabi. Soʻz shaklidagi yuklamalar alohida yoziladi.

Yuklamalarni tahlil qilish tartibi

1. Qaysi yuklamalar ishtirok etgan?
2. Maʼno turi.

3. Tuzilishiga ko'ra turi.
4. Imlosi.
5. Sinonimi.

Namuna: Iroda *faqatgina* arzimas narsalarga, *faqatgina qandaydir* ma'nosiz narsalarga osilib oladigan bo'lsa, u qaysarlikka aylanib qoladi (T.Malik).

1. faqatgina, -dir
2. faqatgina ayiruv va ta'kid yuklamasi, -dir gumon yuklamasi.
3. so'z va qo'shimcha shaklidagi yuklamalar.
4. so'z – yuklama ayrim yoziladi, qo'shimcha shaklidagi yuklama qo'shib yoziladi.
5. faqatgina – yolg'iz, qandaydir – allaqanday.

78-mashq. Gaplarni o'qing. Yuklamalarni topib, tahlil qiling.

1. Men faqat o'zim chizgan suratga - o'z ijodimga mehr qo'yganmen, xolos! 2. Axir uning yolg'iz o'g'li, suyukli farzandi Bobur ham mana shu binolarning birida istiqomat qilyaptimi? 3. Eshiklari nafis o'ymakorliklar bilan bezangan, ichidagi oltin-kumush buyumlar ko'zni qamashtiradigan ko'shkda hozir Boburni faqat bitta xona o'ziga tortar edi. 4. Bobur endi otasini umrbod ko'rolmasligini butun vujudi bilan his qildi-yu, achchiq judolik tuyg'usi birdan uning borlig'ini to'ldirib, ko'zlaridan yoqasiga yosh bo'lib tom-di. 5. Yo'l bo'yidagi darvozaning bir tavaqasi sekin ochildi-yu, undan katta cho'va ko'targan pakana odam chiqdi. 6. Faqat xipcha qomati va hali uncha to'lishmagan yelkalari endi o'n besh yoshga kirganini eslatib turardi. 7. Bobur bu so'zlarni shunday kuyunib, alami kelganini yashirolmay lablari titrab aytdi-ki, uning hali ham juda yosh ekanligi birdan bilinib qoldi. 8. Bobur O'shda o'zi qurdirgan kichik bir hujradan bugun qanchalik zavq olganini esladi-yu, onasi bilan opasining tilaklarini qo'llab-quvvatlagisi keldi (P.Qodirov).

79-mashq. O'zingiz o'qigan badiiy asarlardan yuklamaga misollar topib yozing.

ALOHIDA OLINGAN SO'ZLAR TURKUMI MODAL SO'ZLAR

So'zlovchining o'z fikriga munosabatini ifodalagan so'zlar *modal so'zlar* hisoblanadi. Modal so'zlar gap mazmuniga *aniqlik, shubha, gumon, maqsad, talab, shart, mavjudlik, tasdiq, inkor, xulosa, eslatish, achinish, afsus* kabi ma'nolarni qo'shadi. Shunga ko'ra ular quyidagi ma'no guruhlariga bo'linadi:

1. *Fikr aniqligini ifodalovchi modal so'zlar*. Bunda fikrning rostligi (*darhaqiqat, haqiqatan, haqiqatda*), fikrning qat'iyligi (*shubhasiz, so'zsiz, shaksiz*), fikrga ishonch bildirish (*albat, albat*), fikr aniqligini eslatish (*aslida, darvoqe*) kabi ma'nolar ifodalanadi.

2. *Fikr noaniqligini ifodalovchi modal soʻzlar*. Bunda fikrning taxminiyligi (*shekilli, chogʻi, chamasi*), gumon (*ehtimol, balki, har holda, har qalay*), tasmol (*hoyna-hoy, aftidan, mazmuni*) kabi maʼnolar ifodalanadi.

3. *Fikr tartibi va soʻzlovchi munosabatini bildiruvchi modal soʻzlar*: *birinchidan, ikkinchidan, avvalo, xullas, binobarin, masalan, jumladan, zero, zotan* kabi.

4. *Hissiy holat maʼnosini ifodalovchi modal soʻzlar*: *attang, ajabo, hayriyat, afsus, essiz* kabi.

5. *Tasdiq, mavjudlik va mavjud emaslik maʼnolarini ifodalovchi modal soʻzlar*: *mayli, xoʻp, bor, yoʻq* kabi.

Modal soʻzlarning koʻpchiligi mustaqil soʻzlardan oʻsib chiqqan.

Ot turkumidan: ehtimol, haqiqatan, darvoqe, darhaqiqat, rostdan, aslida, aftidan; *Sifatdan*: tabiiy; ravishdan: albatta kabi.

Modal soʻzlar nutqda *yakka holda* (balki, chogʻi) va *takror holda* (albatta-albatta, essiz-essiz) qoʻllanishi mumkin. Bir gapda birdan ortiq modal soʻz ham ishtirok etishi mumkin: Kanizak, *aftidan*, shuni aytmoqchi emas edi *shekilli*, noiloj «ha» dedi (A.Qahhor).

80-mashq. Gaplarni oʻqing. modal soʻzlarni topib, maʼnosiga koʻra turini tahlil qiling.

1. Chunonchi, uy ishlarining hammasini – to kir yuvishgacha – bolalarning oʻzlari qiladilar (Choʻlpon). 2. Chunki darboza taqqillatib, otini hurkitkan Hasanalini jallodgʻa topshirish niyati, albatta yoʻq emas edi. 3. Taqsir ... chaqirishingiz albatta fuqaroning tinchligʻi, raoyoning rohati, hukumatning barqaror turmogʻi uchundir. 4. Darhaqiqat, aqldan ozib koʻchalarda ochiq kezish va kishanga tushishning oʻzi ham Zaynab uchun kichkina jazo deb hisoblanmas edi. 5. Bas, ayb qipchoqda emas, balki uning manfaati shaxsiyasi yoʻlida ish koʻrguchi, boshliqlarida va qipchoqlar oʻylagʻandek gunoh qora choponlarda boʻlmay, balki uning uch-toʻrt maʼnisiz beklarida! ... 6. Haqiqatdan ham, shayx xalq birligi buzilmasin deb, toshboʻron qilishga hukm etdi-yu, keyiniga oʻzi ham qiyomatlik doʻstim Oʻrazan botir qaytib kelganida nima javob qilaman, deb hayron edi.

Modal soʻzlarning tahlili

1. Maʼno turi.
2. Qaysi turkumdan oʻsib chiqqanligi.
3. Qoʻllanishiga koʻra turi.
4. Sinonimi.
5. Gapdagi vazifasi.

Namuna: –*Chindan-chindan*: mundan soʻng Toshkand bormayman, - degan javobni berar edi (A.Qodiriy).

Chindan – chindan – modal soʻz.

1. Fikr aniqligini ifodalovchi modal soʻz. Fikrning rostligi taʼkidlanayapti.
2. Sifatdan oʻsib chiqqan: chin+dan. chin - qanday soʻrogʻiga javob boʻladi.

3. Takror holda qo'llangan.
4. Rostdan, haqiqatdan.
5. Kirish so'z.

UNDOV SO'ZLAR

His-hayajon, tuyg'u, haydash – chaqirish kabi ma'nolarni ifodalab, gap bo'laklari bilan grammatik jihatdan bog'lanmaydigan so'zlar *undov* deyiladi: *Eh, uh, o, e, uf, voy, ura, ofarin, salom, obbo, ey, eh he, i-i, allo, o'h ho', be, tur, hah, iyi, hormang, rahmat, alvido, hoy-hoy* kabi.

Undovlar otlashib gapda turli vazifalarda kelishi mumkin: *Voy-voyingni bas qil!* Salom qanday bo'lsa, alik ham shunday.

Undovlar ma'nosiga ko'ra quyidagi turlarga bo'linadi:

1. *Holat undovlari: ie, o, voy, eh, hay-hay, o', voh-voh.* Bunda sevinch, hayratlanish, mamnunlik, g'ururlanish, ogohlantirish kabi ma'nolar ifodalanadi.

2. *Xitob undovlari: hey, hoy, allo, ey, kisht, ishsh, bah-bah, tu-tu-tu, qurey-qurey, chuh* kabi. Bunda kishilar e'tiborini tortish, parranda yoki hayvonlarni haydash, ish bajarishga undash, harakatdan to'xtatish kabi ma'nolar ifodalanadi.

3. *Ko'rsatish, ta'kid undovlari: hu, huv, hovv, ha, xo'sh, labbay.* Bunda ishora, javob, ta'kid, mulohaza, so'roq, kinoya kabi ma'nolar ifodalanadi.

Undovlar nutqda *yakka, takror* va *juft* holda qo'llanadi: *chuh, bay-bay, oh-oh, ey-voh, voy-dod* kabi.

Undovlar gapning boshida, o'rtasida va oxirida kela oladi. Gap mazmuni bilan uzviy bog'liq bo'lsa ham grammatik jihatdan bog'lanmagan bo'ladi. Undovlar ayrim holda so'z-gap shaklida qo'llana oladi: Salom! Xayr. Ofarin!

Undovlarni tahlil qilish tartibi

1. Ma'no turi.
2. Qo'llanishiga ko'ra turi.
3. Otlashgan-otlashmaganligi.
4. Gap mazmuni bilan aloqasi va qo'llanish o'rni.
5. Sinonimi.
6. Gapdagi vazifasi.

Namuna: *Oh, bevafo dunyo!* (P.Qodirov)

1. Holat undovi. Afsuslanish ma'nosini ifodalagan.
2. Yakka holda qo'llangan.
3. Otlashmagan.
4. Gap mazmuniga mos. Gapning boshida kelgan.
5. Eh.
6. Kirish so'z.

TAQLID SO'ZLAR

Turli tovush yoki harakat-holatga taqlidni bildiruvchi so'zlar *taqlid so'zlar* deyiladi. Ma'nosiga ko'ra ikkiga bo'linadi:

1. *Tovushga taqlid: qars-qars, gumbur-gumbur, chug'ur-chug'ur, taq- tuq, g'arch-g'urch* kabi.

2. Harakat-holatga taqlid: *apil-tapil, milt-milt, g'uj-g'uj, yalt-yult* kabi.

Qo'llanishiga ko'ra *yakka, juft* va *takror* holda bo'ladi: *pirr, g'ovur-g'uvur, yalt-qalt* kabi.

Taqlid so'zlar gapda *hol, aniqlovchi* vazifasida kelishi mumkin: Ko'zidan *duv-duv (hol)* yosh to'kardi. Uzoqdan *g'ovur-g'uvur (aniqlovchi)* ovozlar kela boshladi.

Taqlid so'zlar otlashganda otga xos vazifalarni bajara oladi: Shivir-shivirni bas qiling.

Taqlid so'zlarni tahlil qilish tartibi:

1. Ma'no turi.
2. Qo'llanishiga ko'ra turi.
3. Otlashgan – otlashmaganligi.
4. Gapdagi vazifasi.

Namuna: Uzoqdan *duk-duk* ovoz kelardi.

Duk-duk – taqlid so'z.

1. Tovushga taqlid. Jonsiz, qattiq jismlar tovushiga taqlid.
2. Takror holda qo'llangan. Tovushning davomiyligini, takrorlanib turishini anglatadi.
3. Otlashmagan.
4. Aniqlovchi vazifasida kelgan.

81-mashq. Gaplarni o'qing. Taqlidiy so'zlarni topib ma'nosiga ko'ra guruhlarga ajratib yozing va to'liq tahlil qiling.

1. Mashriq tomon bilinar-bilinmas oqara boshlagan, lekin osmon hanuz g'uj-g'uj yulduzlarga to'la edi. 2. Urgut tog'laridan g'ir-g'ir shabada esib turgan, ilk bahor oqshomi edi. 3. Xurshida bonu shahzodaning sarak-sarak qilgan boshi, dir-dir titragan uzun nimjon gavdasi esiga tushdi-yu tirmoqlarigacha zirqirab ketdi. 4. Ali Qushchi nechundir yuragi gurs-gurs urib, qoyaga tirmashdi. 5. Shamol kuchayib, bulutlar tarqagan, osmon g'uj-g'uj yulduzlarga to'lib ketgan edi. 6. Uning iyagi qandaydir osilib qolgan, tishlari bir-biriga tegmay shaq-shaq qilar, dir-dir titragan nogiron, qoqsuyak vujudi, yonib turgan ko'zlari shunday vahimali va ayanchli ediki, Mirzo Abdullatif qilichini mahkam ushlaganicha, beixtiyor orqaga tisarildi. 7. Mavlono Muhiddin, go'yo bu noxush xabardan ezilib ketayotganday, boshini yelkalari orasiga olib, g'ujanak bo'lib o'tirardi. 8. Bog'da, tog' etagidagi xushbo'y archazorlarda shoxlari quloqcha sig'maydigan oq arxarlar, o'ynoqi kiyikchalar, ko'zlari ma'sum ohular gala-gala bo'lib yurardi. 9. Ichkarida gurs-gurs oyoq tovushi eshitildi. Sal o'tmay eshik qiyg'och ochilib, beliga qilich osgan qora barzangi yigit ko'rindi. 10. Atrofdagi turganlarning tillari tanglaylariga yopishib, yuraklari gup-gup ura boshladi. 11. Amir Jondor barvasta gavdasiga mos tushmagan bir chaqqonlik bilan apil-tapil o'rnidan turib, bosh egdi. 12. Shunda Ulug'bek yana boyagiday yuragi gup-gup urib, javob berdi. 13. Mirzo Ulug'bek yaqinlashayotgan oyoq tovushini eshitib ko'zini ochdi, ochdi-yu tubsiz osmon qa'rida, tez uchib o'tayotgan qora bulutlar orasida milt-milt yongan yulduzlarni ko'rdi. 14. Yomg'irda

cho‘milgan ko‘m-ko‘k barra maysalar g‘ir-g‘ir esgan tong shabadasida mayin chayqalar, go‘yo ipakday tovlanib, kishining ruhini erkalar edi (O.Yoqubov).

So‘z turkumlari bo‘yicha tahlil uchun matnlar

Bolta bilan qalam bir-biriga o‘xshaydigan buyumlar emas. Ammo xizmati jihatidan anchayin yaqin turadi.

Bolta – qotil qo‘lida o‘lim quroli. O‘tinchi qo‘lida mehnat quroli. Hunarmand qo‘lida san‘at quroli.

Qalam – hasadgo‘y qo‘lida o‘lim quroli. Savodxon qo‘lida mehnat quroli. Iste‘dod qo‘lida san‘at quroli.

U yovvoyi gul edi: dashtda tug‘ildi.

Bahor yomg‘irlari shivirlagan pallada yerni tirmalab, yorug‘ dunyoga chiqdi. Barq urib o‘sa boshladi.

Biroq... Qurg‘oqchilik boshlanib, yer toshdek qotdi. U jizg‘anak bo‘lib, so‘ldi. Ustiga – ustak allaqanday mol uni toptab o‘tdi...

Ketidan achchiq-achchiq shamollar esdi. Qor yog‘di... Tamom!

... Ammo u tirik edi!

Yana bahor keldi. Iliq-iliq yomg‘irlar yog‘di. U jamiki ko‘rgiliklari evaziga qaytadan bosh ko‘tardi. Qaddini rostlab yana barq urib o‘dsi. G‘uncha tutdi... Olov parchasidek yal-yal yondi. Shu qadar muattar bo‘y tarata boshladiki, hamna hayratdan yoqa ushladi!...

Shunda...

Uni ko‘chirib keltirdilar-da, qimmatbaho tuvakka solib, uying to‘riga qo‘yib qo‘ydilar.

Qandoq yaxshi! Qurg‘oqchilik qovjiratmaydi. Mol toptamaydi. Izg‘irin shamollar vujudini qaqshatmaydi. Boshiga qor yog‘maydi... Hammaga ko‘z-ko‘z qiladilar...

Shunaqa-ku... Negadir u endi muattar bo‘y taratmay qo‘ydi...

Oradan kun o‘tdi...

Hafta o‘tdi...

Oy o‘tdi...

... Uni uloqtirib yubordilar-da, qimmatbaho tuvakka boshqa gul keltirib o‘tqazdilar...

Yozuvchining o‘quvchiga aytadigan dardi qancha kuchli bo‘lsa, asar tili shuncha biyron bo‘ladi.

Chinakam asar tug‘ilmasidan oldin uning ohangi, musiqasi paydo bo‘ladi. Bu – g‘oya emas, sujet ham emas, aynan OHANGdir. Mana shu ohang adibni qo‘lidan sudrab kelib, stolga “mixlab” qo‘yadi. Asarning joni degani shu bo‘lsa kerak.

Haqiqatdan qo‘rqan odam yolg‘onning panasiga berkinadi.

Odam uchta narsaning qadrini doim kechikib biladi. Yoshlik. Sogʻlik. Tinchlik.

Nar lochin yemish topib kelarkan. Moda lochin oʻljani polaponlarga boʻlashib berarkan. Biron falokat boʻlib, moda lochin oʻlib qolsa, nar lochin har qancha yemish topib keltirmasin, baribir, polaponlar ochidan nobud boʻlar ekan. Negaki, nar lochin oʻljani bolalariga burdalab berishni eplolmas ekan...

Tabiat naqadar beshafqat, tabiat naqadar dono!

(Oʻtkir Hoshimov)

Erta-inding gullayman, deb boʻrtib turgan kurtaklar yuzini avval qor qopladi, soʻng qor eridi-yu, ayamajizning sovuq nafasi kurtaklarning jonini sugʻurib oldi. Kurtak bahorning iliq va totli shabadasiga aldandi. Uni nodonlikda ayblash insofdan emas. U tabiat hukmiga boʻysunadi. U tabiiy jarayon qurboni. Yoshlikni ham kurtakka oʻxshatishadi. “Yoshlik” deb atalmish kurtak ham baʼzan hayotdagi ayamajizning qurboni boʻladi. Buning uchun endi tabiat aybdor emas.

Baliq, kalamush va boʻrilarning imtiyozlari shundan iboratkim, ular talab va ehtiyoj qonuniga binoan kun koʻradilar. Inson hayotining qonuni esa adolatdir.

(Tohir Malik)

Ogʻirligi 250 gramm keladigan olmaxon bir yilda oʻn mingga yaqin yongʻoq va danak yigʻadi. Oʻtkir hid bilish qobiliyatiga tayanib boʻsh, qurtlagan va chiriganlarini ajratadi. Pishgan va magʻzi toʻqlarinigina toʻplaydi. Toʻplagan yongʻoqlarini oʻrtacha 30 tadan qisimlarga boʻlib chiqadi. Oʻziga bitta daraxtni moʻljal qilib tanlaydi va 2,8 metr masofa farqi bilan ketma-ket chuqurchalar qaziydi. Yongʻoqlarni oʻsha chuqurchalarga koʻmib chiqadi. Yegisi kelganda qoʻygan joyini topishga also qiynalmaydi.

Arilarning sfeks degan turi bor. Bu arining urgʻochisi oʻlishini oldindan sezib, bir chuqurcha qaziydi va ichiga tuxumlarini qoʻyadi. Keyin bitta chigirtka tutadi-da tuxumlarining oldiga tashlab qoʻyadi. U oʻljasining shunday joyiga nish uradiki, chigirtka na oʻladi, na harakatlanib chuqurdan chiqib keta oladi. Chigirtkani shunday shol holatda qoldirib chuqurning ustini tuproq yopib qoʻyadi. Arining bunday gʻaroyib ishlari olimlarning diqqatini tortgan va bu borada tadqiqotlar oʻtkazishgan. Kuzatuvlarning koʻrsatishicha, tuxumdan chiqqan arichalar chalajon chigirtkani yeb tugatgan va maʼlum vaqtdan keyin chuqurdan chiqib ucha boshlaganlar. Olimlar chuqurga oʻlik chigirtkani qoʻyib koʻrishsa tuxumdan chiqqan ari bolalarining bari oʻlib ketibdi.

MUNDARIJA

Grammatika. Grammatik ma'no va grammatik shakl.	3
Ot so'z turkumi. Otlarning ma'no turlari.	5
Otlarda son kategoriyasi	9
Otlarda egalik kategoriyasi	10
Otlarda kelishik kategoriyasi	11
Otlarning yasalishi	15
Otlarning tuzilishiga ko'ra turlari	19
Sifat so'z turkumi.	20
Asliy va nisbiy sifatlari	21
Sifat darajalari	23
Sifatlarning yasalishi	24
Sifatlarning tuzilishiga ko'ra turlari.	25
Son so'z turkumi.	27
Sonlarning ma'no turlari.	28
Sonlarning tuzilishiga ko'ra turi.	30
Olmosh so'z turkumi	30
Olmoshlarning ma'no turlari.	31
Olmoshlarning tuzilishiga ko'ra turlari.	35
Ravish so'z turkumi.	35
Ravishlarning ma'noga ko'ra turlari.	35
Ravishlarda daraja.	37
Ravishlarning yasalishi.	37
Ravishlarning tuzilishiga ko'ra turlari.	38
Fe'l so'z turkumi.	39
Fe'llarning yasalishi.	39
O'timli va o'timsiz fe'llar.	41
Bo'lishli va bo'lishsiz fe'llar.	42
Fe'l nisbatlari.	42
Fe'l mayllari.	44
Fe'llarda shaxs-son.	45
Fe'l zamonlari.	46
To'liqsiz fe'l.	52
Ko'makchi fe'lli so'z qo'shilmasi.	53
Fe'lning vazifadosh shakllari.	54
Yordamchi so'zlar turkumi.	60
Alohida olingan so'zlar turkumi.	66
So'z turkumlari bo'yicha tahlil uchun matnlar.	67

64 – buyurtma 500 nusxa. Hajmi 4,5 b.t.
2006 yil 27 oktyabrda bosishga ruxsat etildi.
Nizomiy nomidagi TDPU Rizografida
nashr qilindi.